श्रीसरस्वती शरणम् ।

दशमे वर्षे] पौषस्य पूर्णिमा सं० १९९१, [सप्तम-संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
संजातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

सम्पादकः—

श्रीमान् अन्नदाचरणशर्मा तर्कचूडामणिः

[महामहाध्यापकः, महामहोपाध्यायः]

—०:*:०—

उद्गम-स्थानम्—

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी ।

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) असमर्थेभ्यः छात्रेभ्यः १)

विश्वविद्यालयसदस्येभ्यः २) । पुस्तकालयेभ्यश्चना

ति ।

विषयसूची—

लेखका विनिवेद्यन्ते।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ये सुस्पष्टाक्षरा विरलपंक्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति। साहित्यिका धार्मिका सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा-सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति। अतश्च लेखकैः स्वलेखभावार्थे मनोहरत्वमासञ्जनीयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु। २—कविताश्च स्वल्पपदा भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न दीर्घाः। इह "गद्यं कवीनां निकषं वदन्तीति" गद्यमया एव लेखाः प्रायो गृह्यन्ते।

विज्ञापनादिनिश्चयार्थं कार्य्यालये प्रष्टव्यम्। सर्वविधपत्रव्यवहारोऽधो-[illegible] संकेतेनैव कार्य्यः। अवधेशप्रसादद्विवेदी (काव्यतीर्थः) व्यवस्थापकः।

सूर्योदयः ।

दशमे वर्षे } पौषस्य पूर्णिमा सं० १९९१, { सप्तम-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

—:o:—

आस्तिक-दर्शनशास्त्राणि ।

—:o:—

तत्र पूर्वाङ्के नास्तिकदर्शनानि संक्षेपतो निरूपितानि । सम्प्रति आस्तिकदर्शनानि संक्षिप्यन्ते । तत्र त्रिविधानि प्रथमतो विज्ञेयानि दर्शनान्यास्तिकानि (१) तर्कदर्शनम् (आरम्भवादः) (२) सांख्यदर्शनम् (परिणामवादः (३) मीमांसादर्शनम् (विवर्तवादः)। तत्रापि (१) तर्कदर्शनस्य न्याय-वैशेषिकभेदेन द्वैविध्यम्। (२) सांख्यदर्शनञ्चेहानीश्वर-सेश्वर-भेदेन द्वैविध्यमवगाहते । तत्रानीश्वरवादकं सांख्यदर्शनम् सेश्वरवादविशिष्टञ्च योगदर्शनम् । (३) मीमांसा च त्रिविधा कर्ममीमांसा, उपासनामीमांसा ज्ञानमीमांसा चेति तत्र कर्ममीमांसापि पूर्वार्द्धोत्तरार्द्ध भेदेन द्विविधा । इत्थं हि संक्षेपत आस्तिकदर्शन-विभागो विज्ञेयः । विस्तरशो विमर्शे तु रामानुज-रसेश्वर-पूर्णप्रज्ञ-पाशुपत-प्रत्यभिज्ञा-पाणिनीयादि दर्शनभेदतोऽनेकत्वमवगाहेरन् दर्शनसंख्याः ।

तर्कदर्शनम् ।

तत्र प्रथमं तर्कदर्शनस्य न्यायो वैशेषिकमिति द्वौ भेदौ स्तः । तत्र न्यायदर्शनस्य सूत्रकारो गौतमः । तत्र भाष्यं वात्स्यायनमुनेः, वार्तिकम् उद्योतकरस्य न्यायवार्तिकमिति नाम्ना प्रसिद्धम् , षोडश तत्त्वानि ।

"प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्व-ज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः,"

इति प्राथमिकं सूत्रम् । चत्वारि प्रमाणानि । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति ।

"दुःख जन्म-प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"

इति सूत्रबलेन एकविंशतिदुःख-ध्वंसो मोक्षः । अस्मिन् दर्शने त्रिधा प्रवृत्तिर्निबद्धा उद्देशो लक्षणं परीक्षेति । उक्तञ्च वात्स्यायनेन मुनिना भाष्यकृता "त्रिधा खलु शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ।

अस्मिन् दर्शने शास्त्रार्थ-निरूपणं साधु विद्यते। पञ्चाध्याया दशाह्निकानि सन्ति। अस्यैव नव्यनैयायिकैरनुमाननिरूपणे महान् विस्तारो विहितो विद्यते, येन नव्यन्यायः प्राचीनन्याय इति भेदद्वयं सम्प्रति संज्ञायते। वैशेषिक-दर्शनञ्च कणाद-मुनिनिर्मितसूत्रैः प्रशस्तपादकृतभाष्येण सहात्मलाभमातनुते। तत्राभावेन सह द्रव्यगुण-कर्मसामान्य-विशेष-समवायाः सप्तपदार्था निरूपिताः। प्रमाणे प्रत्यक्षानुमाने इति द्वे एव कणाद-सम्मते। परमाणुवादोऽस्यैव दर्शनस्य सम्मतः। परमाणूनां सजातीयानां परस्परभेदको विशेष इति विशेष पदार्थाङ्गीकृतिरस्य दर्शनस्यावश्यकी भवति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां सप्तानां पदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसोपलब्धिरस्मिन्दर्शने दर्शिता। "धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति सूत्रम्। दशाध्यायास्तत्र प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयमिति विंशतिराह्निकानि। ईश्वरेच्छया परमाणूनां परस्परसंयोगात् द्व्यणुकादि क्रमेण प्रथमं महान् वायुरुत्पद्यते। ततस्तेनैव क्रमेण तेजःप्रभृतिपदार्थोत्पत्तिराम्नायते। अनयोरेव दर्शनयोरारम्भवादः सम्मतः। यतो हि असतः सज्जायत इत्यनयोरभ्युपगमः। कार्य्य-पदार्थः स्वोत्पत्तेः पूर्वमसन् समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणैः स्वात्मलाभमासादयति इति अविद्यमानं कार्य्यं कारणैरवयविरूपेणात्मानमारभत इत्यारम्भवादशब्दार्थः। अनयोरुभयोरेव दर्शनयो जीवात्मपरमात्मभेदेनात्म-द्वैविध्यं विद्यते। तत्र जीवात्मा नाना परमात्मा त्वेक एव। तत्र जीवात्मनि चतुर्दशगुणाः सन्ति। महेश्वरेऽष्टौ गुणाः सन्ति।

नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नादयः परमात्मनि। अनित्यज्ञानेच्छाप्रयत्न-सुखदुःखादयो जीवात्मनि। इहापि दर्शने दुःखात्यन्तविमोक्ष एवापवर्गः।

"आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः" इति हि वैशेषिकं सूत्रम् शरीरमनोविभागे सति आत्म-कर्मसु स्वनुष्ठितेषु श्रवण मनन निदिध्यासनेषु रागद्वेषाद्युपरमादग्रिमयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादात् प्रवृत्त्यपायादिक्रमेणैव मोक्षाधिगमो ज्ञेयः। दर्शनद्वयमपीदमानुमानिकं दर्शनमुच्यते। परन्तु स्वात्मनः श्रौतत्वं प्रतिपादयितुं श्रुतेः शरणमाश्रयतीति वैदिकदर्शनेष्वेवान्तर्भावोऽनयोरपि दर्शनयोः। ईश्वरसिद्धिरुभयत्रापि दर्शने अनुमानेनैवाभीष्टा। तथा हि "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्" इति "संज्ञा कर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्" इति च वैशेषिकम् "ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्" इति गौतमीयं सूत्रम्।

सांख्यदर्शनम्—

अस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः कपिलो महर्षिः। अत्र पञ्चविंशतिः तत्त्वानि। मूलप्रकृतिरेका, महान्, (बुद्धिः) अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि, (गन्ध-रस-रूप-स्पर्शशब्दाः) इति प्रकृति-विकृतयः सप्त पदार्थाः। पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः, पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि

इति षोड़श विकाराः। प्रकृति-विकृत्युभयभिन्नः पुरुष इति पञ्चविंशति स्तत्त्वानि सांख्यानाम्। प्रत्यक्षानुमानागमास्त्रीण्येव प्रमाणानि। अत्र सांख्य तत्त्व समासाभिधं कापिलं सूत्रं सम्पूर्णं नोपलभ्यते। सांख्य-सूत्रन्तु समुपलभ्यमानमर्वाचीनमिति कृत्वा न तत्रास्था सर्वेषां, सांख्यकारिका हि ईश्वर-कृष्ण-निर्मिता प्राचीनेति तामेवाध्ययनाध्यापने विद्वांसः साम्प्रतिका वयं समाद्रियामहे। अस्य दर्शनस्य नये सत्त्वरजस्तमोमयी प्रकृतिरेव सर्वं प्रपञ्च-जालं विस्तारयति। पुरुषस्तु केवलं भोक्ता न तु कर्ता। नापीह दर्शने न्याय-दर्शनवदीश्वरो निमित्तकारणं स्रष्टा। किन्तु वैषम्यमुपेता साम्यावस्थातो विच्युता प्रकृतिरेव पुरुष-संयोगात् स्वभावेनैव महदादिरूपेण विकारमासादयन्ती परिणमति, इति परिणामवादोऽस्य दर्शनस्य सम्मतः। ईश्वरानङ्गीकारेणापि केवलं प्रकृतिस्वभावेनैव सृष्टिं प्रतिपादयतोऽस्य दर्शनस्य वैदिकत्वं नापगच्छति। यतो हि—

"अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां वह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"

इति श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतिं स्वसिद्धान्त-प्रामाण्येनाङ्गीकरोत्ययं दर्शनकारः। मुक्तिरप्येतस्य दर्शनस्य मते प्रकृतितः स्वात्मनो भेदज्ञानेनैवोदेति कैवल्यरूपा। यावद्धि पुरुषः प्रकृतिविचेष्टितान्येवात्मविचेष्टितत्वेन सम्मनुते तावदेव बन्धनं तस्य। यदा च स प्रकृतेरेव सत्त्वपरिणामेन ज्ञानेन प्रकृति-पुरुषान्यताख्यातिमासादयति तदा सा प्रकृतिः विहितपुरुषार्था स्वयमेव ततः स्वात्मानं संवृणुते। यतो हि पुरुषस्य भोगार्थमपवर्गार्थमित्युभयार्थमेवास्याः प्रकृतेः प्रवृत्तिराम्नाता विद्यते सांख्य-वृद्धैः दार्शनिकै रिदानीं कृतोभयकृत्याया विरामे एव विश्रामः। किं प्रयोजनमस्या अग्रे। सर्वोऽप्ययं भावः सांख्यकारिकायां निबद्धो दृश्यते। तथाहि—ईश्वरकृष्णनिर्मिताः सप्ततिः कारिकाः सम्प्रति समुपलभ्यन्ते। यत्र वाचस्पतिमिश्रस्य दिव्यम् व्याख्यानमुपलभ्यते। सांख्यदर्शन ज्ञानायेदमेव ग्रन्थरत्नमिदानीं सर्वोपयोगि दृश्यते। तत एव मनाङ्निर्दिश्यते—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥
पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संबन्धस्तत्कृतः सर्गः॥
प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि,
रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥

सांख्यस्य द्वितीयो हि भेदो योगदर्शनमाम्नायते। पतञ्जलि-महर्षि-प्रणीतं तदीयं सूत्रं व्यासभाष्येणोपेतमिदानीमध्यापने विद्वद्भिः समुपयुज्यते। इह दर्शने सर्वोऽपि सांख्यसिद्धान्तोऽङ्गीकृतो विद्यते। केवलं सांख्ये प्रसङ्गाभावादनुल्लिखित ईश्वर इह लक्षणकरणादिना निरूप्यते। तथा हि—

"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"

"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इत्यादिना।

दर्शनमिदं चित्तवृत्तिनिरोधोपायमुपदिशद् प्रकृतिपुरुषान्यथाख्यातिमेव मोक्षमार्गमाश्रयतीति कैवल्येऽपि सांख्यसिद्धान्ते एव विश्राम्यति! तथाहि

"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः„

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्„

"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः"

इति प्रतिपाद्य स्वीयं वक्तव्यमवशेषयति। इह दर्शने चत्वार एव पादाः समाधि-साधन-विभूति-कैवल्यनामका अभिहिताः। केवलं योगानामेव साङ्गोपाङ्गानामिह निरूपणं विद्यते। सृष्टिप्रलयादिनिरूपणन्तु सांख्यशिरस्येवानेन निपातितं दृश्यते। अनयोरुभयोरेव दर्शनयोः सतः सञ्जायत इति परिणामवादः सम्मतः। जीवस्य विभुत्वं नित्यत्वं नानात्वं प्रकृतिसम्बन्धेनैव प्रातिभासिकं कर्तृत्वं नैमित्तिकञ्च भोक्तृत्वं निर्गुणत्वादिकमाम्नायते। इदमपि दर्शनद्वयमानुमानिकमेवेति स्वात्मानं श्रौतमुद्घोषयतो वेदान्तदर्शनस्य डिण्डिमनादः ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यपरिशीलनेनावकर्णनीयः।

मीमांसादर्शनम्—

अस्य सम्प्रति वेदस्य काण्डत्रयानुसारं त्रयो भेदाः समुपलभ्यन्ते। कर्ममीमांसादर्शनम्, उपासनामीमांसादर्शनम् (दैवीमीमांसा) ज्ञानमीमांसादर्शनम् (वेदान्तदर्शनम्) इति। तत्र कर्ममीमांसा दर्शनस्य उत्तरार्द्धो भागः जैमिनिप्रणीतं जैमिनीयमीमांसादर्शनं विद्यते। बादरायण-मुनि-प्रणीतम् ब्रह्मसूत्रञ्च ज्ञानकाण्डीयमीमांसादर्शनं विद्यते। कर्ममीमांसायाः पूर्वार्द्धो भागः भारद्वाजमुनिप्रणीतः कर्ममीमांसादर्शनमिति नाम्ना समुपलभ्यते। उपासना काण्डीयं दैवीमीमांसादर्शनञ्च श्रीमदङ्गिरोमुनिप्रणीतम् महामण्डलीयैरेवाविर्भावितमुपलभ्यते।

तत्रोभयत्रापि वेदान्तप्रक्रियैव सृष्टिप्रलययोरासाद्यते। प्रमाणान्यपि तान्येव प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्यभावाख्यानि षडभिमतानि। तत्त्वमपि तदेव ब्रह्मैकमुपलभ्यते। किन्तु मायाविलासरूपेण सृष्टेः प्रतिपादनं साधुसरलतयोपलभ्यते। सृष्टौ प्रकृतेः परिणामवाद एवानयोर्दर्शनयोरभिमतो दृश्यते। तथाहि कर्म-

मीमांसादर्शनस्य "पुरुषसम्बन्धोऽव्यक्तेन" संस्कारपादीयं सूत्रमस्ति। इत्यादिसूत्रैः सृष्टिरहस्यप्रतिपादनप्रकारेण ज्ञायते यदस्य दर्शनस्य सांख्यप्रकृतिवत् अघटनघटनापटीयसी मायैव सृष्टेः सर्वं प्रपञ्चं विस्तारयति। परन्तु न हि सा सांख्यप्रकृतिवत् स्वतन्त्रा, किन्तु ब्रह्माभिन्ना तदीया शक्तिरेवेयं सृष्टिकाले ततो भिन्नेव दृश्यते "ब्रह्मशक्तिरचिन्त्या दाहशक्तिवदनलस्य" इत्यादिसूत्रम्। सम्प्रति कर्ममीमांसादर्शनं धर्मसंस्कारपादात्मकमेव संस्कृते मुद्रितमुपलभ्यते दैवीमीमांसादर्शनञ्च नाधुनापि संस्कृते मुद्रितम् सर्वमुपलभ्यत इति पुनः कदाचित्सत्यवसरेऽनयो र्विस्तरेण विवेचनं करिष्यामः। सम्प्रति संक्षेपेण किञ्चिदभिधीयते—

चिज्जडग्रन्थिर्जीवः। स चानादिरनन्तश्च, तस्य विभुत्वं कर्तृत्वंभोक्तृत्वञ्चोभयमपि वास्तविकं तावदवस्थम्। ग्रन्थिविमोको विमुक्तिः, ग्रन्थिबन्ध एव संसारः। मुक्तिश्च संस्कारविलोपनाज्जडसम्बन्धहानादेव सम्पाद्यते। तत्सम्बन्धहानौ सत्यां चित्ते स्वावस्थोपलब्धिस्वरूपैव मुक्तिर्निगद्यते। ईश्वरो मायिकः मायासम्बन्धतः कर्तृत्वं तस्य। सा च तस्य शक्तिस्वरूपा। ततोऽभिन्ना सृष्टौ भेदमासादयन्ती जगद्विरचयति सा ह्यघटनघटनापटीयसी सर्वमपि जगद्वैचित्र्यं निर्माति। अत्र विषये भेदाभेदवादित्वमस्य दर्शनस्य प्रतीयते। सृष्टिकाले मायेश्वरयोर्भेदः। तदभावेऽभेदः, जीवोऽपि संसारावस्थायामीश्वराद्भिन्नोऽपि वस्तुतोऽभिन्न एवेति। मायात्रैविध्यात्तस्येश्वरस्यापि ब्रह्मविष्णुशिवभेदेन त्रैविध्यम्। मायासम्बन्धत एव कर्तृत्वं तस्मात्तयो र्द्वयोरपि मीमांसयोरभिन्ननिमित्तोपादानकारणतावाद एव प्रतीयते। जीवेश्वरयोः काल्पनिको भेदः, जीवानां नानात्वम्। मायिकेश्वरस्य तस्य सृष्टिपालनसंहारक्रियाभेदाद्भेदः। सालोक्य-सामीप्य-सायुज्य-सारूप्य-भेदेन मुक्तेरपि चातुर्विध्यमेव।

अहं नारद! स्वां मायां त्रिविधामाश्रयन्निह।
सृजन् रक्षन् संहरंश्च दध्रे संज्ञां क्रियोचिताम्।

संक्षेपत स्तदीयपदार्थविवरणमित्थं ज्ञेयम्। वर्णाश्रम-धर्मावलम्बिनां सिद्धान्तानां सुगुप्तिः। वेदशास्त्रीय-वर्णाश्रमाचाराणामुपरि सम्भाव्यमानानां शङ्कानां निरासः, ईश्वराज्ञास्वरूपाणां धर्माणां तत्त्वतः स्वरूपनिरूपणम्। वर्णाश्रमधर्माणां सर्वाङ्गीणा पुष्टिः।

कर्मराज्यस्य गभीररहस्योद्घाटनम्, जीवतत्त्वविकाशे कर्मरहस्यज्ञानस्यावश्यकत्वमित्यादयो बहवो विषया निरूपिताः। सर्वथा दर्शनीयोऽयं ग्रन्थः। श्रीभारतधर्म-महामण्डलसञ्चालकानामध्यवसायबलेनाऽपूर्वोऽयं ग्रन्थमणि र्विलुप्तः प्रकाशयतां नीतः। जैमिनीयमीमांसायाः खण्डितांशपूरकतया सम्प्रति महानुपकारको दार्शनिकानां कृते भविष्यतीत्यस्माकं विश्वासः।

जैमिनीय-बादरायण-मीमांसयो र्निरूपणन्तु अग्रिमाङ्के भविष्यति । यतो हि तद्धि दर्शनद्वयं वेदार्थकुसुमग्रन्थनतया भारतीयसंस्कृतेः परमोपयोगि निगद्यते । तत्र च बहूनां विदुषां मतान्यपि संक्षेपेण दर्शयिष्यामः । सम्प्रति अद्यावधि निरूपितस्य दर्शनजातस्योपसंहारे प्रमाण-प्रमेययोः संक्षिप्तं स्वरूपं प्राक्तनैरुट्टङ्कितं पद्यरूपेणेह वितन्यते—

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणाद-सुगतौ पुनः ।
अनुमानञ्च तच्चापि सांख्याः शब्दञ्च ते उभे ॥
न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानञ्च केचन ।
अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्य्याहुः प्रभाकराः ।
अभावषष्ठान्येतानि भट्टा वेदान्तिनस्तथा ॥
सम्भवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः ।
प्रत्यक्षादियुतञ्चैवञ्चैष्टिकं तान्त्रिका विदुः ॥

इति सर्वेषामेव प्रमाणप्रकारः । प्रमेयवादप्रकारो यथा—

आरम्भवादः कणभक्षपक्षः संघातवादस्तु भदन्तपक्षः ।
सांख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः

[सं० श० २।६३ ।]

इत्यादि वादबहुत्वं दिदृक्षुभिः सर्वज्ञात्ममुनेः संक्षेप-शारीरकमेव द्रष्टव्यम् ।

समाचार-संग्रहः ।

जयन्तीमहोत्सवः ।

इन्दौरनगरे—कार्तिकशुक्ल १५ बुधे पीलियाखाल श्रीहंसमठ इत्यत्र भगवतां श्रीनिम्बार्काचार्यचरणानां—आचार्यपादानां जयन्तीमहोत्सवो महता समारोहेण सम्वृत्तः । उत्सवेऽस्मिन् चतुःसम्प्रदायि वैष्णव-सन्तमहान्त-सन्यासिनश्च प्रतिष्ठिता विद्वांसस्तथा नागरिक-छात्रसंघ एवं माननीय-रावराजा श्रीछत्र-करणजी महोदयाः, श्रेष्ठिवर्गश्च, प्रायेण योग्यपुरुषाणां समुदाय आसीत् । अत्र आवश्यकीय चित्रपट अर्चादितोऽनन्तरं धार्मिक-महत्त्वपूर्ण-भाषणानि चाभवन् । यथा पं० व्रजवल्लभशरणदेवस्य आचार्यचरणानां तत्प्रतिपादित-द्वैताद्वैतसिद्धान्तस्य च महत्त्वविषयकं भाषणं प्रशंसनीयमभूत् । ततो होल्करसंस्कृत-कालेजाध्यापक-आयुर्वेदमहामहोपाध्याय पं० श्रीनारायणदत्तत्रिपाठिभिर्द्वताद्वैतसिद्धान्तस्य सर्वसिद्धान्तेषु च व्यापकत्वं, आचार्यपादानाञ्च प्राचीनत्वं शास्त्रैः प्रतिपादितम् ।

पुनः, वि० वि० पीठाधीश पण्डित श्रीकृष्णाचार्यैः श्रीनिम्बार्क-सम्प्रदायोन्नत्यर्थं प्रस्तावात्मकं प्रभावशालि-भाषणं प्रदत्तम्। अत्र पं० श्रीव्रजवल्लभशरणदेवाचार्या अतीवधन्यवादार्हाः यैः, आत्मप्रयासेनमहोत्सवमिमं सम्पाद्य इन्दौरस्था वयं श्रीनिम्बार्कचरणानुयायिनः प्रबोधिताः सिद्धान्तविज्ञाश्च कृताः।

निवेदकः—श्रीरामनारायणवैद्यशास्त्री।

\+ × × × ×

विदितमस्तु तत्र भवतां यल्लखीमपुरीय–सनातनधर्म्मसभाया अतुश्चत्वारिंशत्तमो वार्षिकोत्सवः कार्तिक–शुक्लानवमीतः, त्रयोदशीं यावत् श्रीमतां पं० श्रीमोहनलाल बी० ए० एडवोकेटमहोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेण सुसम्पन्न इति। प्रथमदिवसे प्रातःकाले गणपत्यादिपूजनं हवनं ब्राह्मणभोजनञ्चाभूत्। ततः सायङ्काले ५ वादनतः ६ वादनं यावत् नगरकीर्तनं तत्र श्रीमतो रामचन्द्रस्य एवं भगवतो वेदस्य रथोत्सवोऽप्यासीत्। मध्ये कीर्तनं पं० वासुदेवकथावाचक-महोदयानां धार्मिक गायनानि नागरिकजनताया मनोविनोदं विवर्धयन्त्येव।

द्वितीयदिवसतः पूर्तिं यावत् प्रत्यहं सायं ६ वादनतः १० वादनपर्यन्तं भारतप्रसिद्धानां श्रीमतां पं० श्रीकालूरामशास्त्रिमहोदयानां "प्राचीनभारतीय-सभ्यताविषयकं तथा गोस्वामिवर्य्याणां पं० श्रीजीवनदासमहोदयानां "साम्प्रतं सनातनधर्म्मिणां किं कर्त्तव्य"मिति विषयकञ्च व्याख्यानमभूत्। मध्येव्याख्यानम्–पं० वासुदेवशर्मणां सुललितधार्मिकं गायनान्यपि भवन्तिस्म। अन्तिमदिवसे धन्यवादपूर्वकं सभाविसृष्टिरभूदिति शम्।

विनीतः—शम्भुदत्तशास्त्री, लक्ष्मीपुरवास्तव्यः।

निवेदनम्।

अयि गीर्वाग् वाणीपीयूष-पानरसिका दृष्टिपातमत्र विदधतु भवन्तः। यदिह करालेऽस्मिन् काले बहवो जनास्स्वकीयं परमपूतं सनातनधर्म्मं विजहति। कुहचन प्रान्ते आधुनिकाः द्विजा अभक्ष्यतरं पलाण्डुलशुनगृञ्जनादिकं भक्षमाणाः दरीदृश्यन्ते। हन्त! तैः नो क्रियते समुचितमिदम्। यतो ह्यस्माकं महर्षिणा श्रीमता भगवता मनुनाऽभिहितम्—

छत्राकं विड् वराहं च लशुनं ग्राम्यकुक्कटम्॥
पलाण्डुं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्।

वचनमिदञ्चरितार्थयन्तो विजहतु भवन्तो द्विजाः लशुनादिप्राशनम्। अत्र विषये भगवान् याज्ञवल्क्यः—

पलाण्डुं विड् वराहं च । छत्राकं ग्राम्यकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनञ्चैव । भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनं कार्य्यमित्यत्र विष्णुः—लशुन तद् गन्धि विड्वराह ग्राम्यकुक्कुटगोमांस भक्षणे च सर्वेष्वेतेषु प्रायश्चितान्ते पुनरुपनयनं कुर्य्यात् । अज्ञानाल्लशुनादि प्राशने प्रतिपादितं भगवता यमेन यथा ।

पलाण्डुं कवकं चैव गृञ्जनं लशुनं तथा ॥
चत्वार्य्यज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ॥

तप्तकृच्छ्रे पादोन धेनु चतुष्टयं प्रायश्चितं । अपि तु पलाण्ड्वादि सदृशं किमपि वस्तु भक्षितुं देवलः—

पलाण्डु-सदृशं यत् स्यात् गन्धवर्ण-रसादिभिः ।
अभोज्यं तद्भवेत्सर्वं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
लशुनादिषु ये तुल्याः गन्धवर्णरसादिभिः ।
अभक्ष्यास्ते द्विजातीनां कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

सर्वं धर्मप्रामाण्यमवलम्बयन्तो धीमन्तो भवन्तो द्विजाः विजहतु लशुनादि प्राशनं विवर्द्धयन्तु स्वकुल-वर्णाश्रम-धर्म्म-गौरवम् । रक्षयन्तु च परमपूतं सनातन सुकृत मित्यलं पल्लवितेन ।

श्रीभोलानाथ मिश्रश्छात्रः ।

श्रीधन्वन्तरिमहोत्सवः ।

कार्तिककृष्णत्रयोदश्यां रवौ जौनपुरमण्डलान्तर्गत (मुंगरा) बादशाहपुर हाटत उदीच्यां दिशि (वहोरिकपुरे) श्रीरामचन्द्रधन्वन्तरि औषधालये महता समारोहेण हवनपूजनादिकं समजनि । एवं तदुपलक्ष्ये श्रीरामचन्द्रधन्वन्तरिविद्यालये, पुरस्कारप्रतियोगितया महता कुतूहलेन अनेक सम्मेलनानि सम्भूतानि । तत्र शास्त्रार्थसम्मेलने श्रीमन्तः पण्डितप्रवराः श्रीजयदेवमणिशास्त्रिणः श्रीमन्तः श्रीरामप्रतापशर्मत्रिपाठिनः, सभापतयः, सङ्गीत सम्मेलने श्रीमन्तो सङ्गीतविज्ञाः श्रीरामसुमिरनशुक्लाः सभापतयः, आयुर्वेदसम्मेलने पण्डित रामचन्द्रत्रिपाठी राजवैद्यः सभापतिः (कविसम्मेलने) श्रीमान् बाबू देवनारायणसिंह (लला) कविः सभापतिः (व्याख्यानसम्मेलने) पण्डित आत्माराम शर्मा इन्सपेक्टरः सभापतिरासीत् । पुरस्कारवितरणे श्रीमन्तः काशीस्थाः गुरवः पण्डितरमापति शर्मत्रिपाठिनः संगृहीतपुरस्कारप्रदायकाश्चासन् । इतरे सहस्रपरिमितास्तत्तद्गुणविशिष्टाः धन्यवादार्हाः प्रतापगढ़तः प्रयागराजतः तत्प्रान्ततोऽन्येऽपि सभ्यमहोदयाश्चागतवन्त आसन् । प्रशंसनीयमेतत्संस्कृत-समाजकृत्यम् ।

निवेदकः
आद्याप्रसादत्रिपाठी केशरीन्द्रः

उपयुक्तक्रिया-क्रमिकसङ्कलनम् ।

सङ्कलयिता—श्रीदीनानाथशर्म्मा सारस्वतशास्त्री ।

('मुलतान'-स्थ-श्रीसनातनधर्मसंस्कृतकालेजाऽध्यापकः)

(क्रमागतम्)

विस्तार करता है १४१ ।

आतनोति । प्रपञ्चयति । विशकलयति । विशदयति । विस्तृणाति । (४) विस्तृणोति । व्यस्यति । व्याचष्टे (१) ।

बेचता है १४२ ।

(१) अवक्रीणीते । विक्रीणीते (१) ।

वेष्टित करता है १४३ ।

परिवृणोति, पर्यवृणोत् । वलयति, अवलयत् । वेष्टयति, अ (व) विवेष्टत् ।

(२) वैरागी होता है १४४ ।

(१) उपरमति, ते । उपशाम्यति । निर्विण्णीभवति । निर्विद्यते (१)। विरक्तीभवति । विरजति (१) विरज्यति ।

व्याख्या करता है १४५ ।

अर्थापयति, आर्त्तीथपत् (कैयटमते) । आर्त्तथपत् (माधवमते) । विवृणोति, व्यवृणोत् । विवृणुते । विशकलयति । विशदयति । (४) व्यक्तीकरोति । (४) व्याकरोति, व्याकरोत् । (४) व्याकुरुते, व्याकृत । व्याख्याति, व्याख्यात् (अस्येएनास्ति) । (१) व्याचष्टे, व्याचष्ट, व्याख्यत, । स्फुटयति, अपुस्फुटत् स्फोटयति ।

(२) शर्मिन्दा होता है १४६ ।

(१) जिह्रेति, अजिह्रेत् । अह्रैषीत् । (३) त्रपते, अत्रपिष्ट । मन्दाक्षयति । लज्जते, अलज्जिष्ट । व्रीड्यति । हृणीयते ।

शुरू करता है १४७ ।

(१) आरभते, आरभत, आरब्ध । उपक्रमते, उपाक्रमत । उपाक्रंस्त । प्रक्रमते । (१) प्रस्तौति, प्रास्तावीत् ।

(२) शोभित होता है १४८

उल्लसति, उदलसत् । चकास्ति, अचकात् । ज्वलति । दीप्यते, अदीपि—अदीपिष्ट । दीव्यति । द्योतते, अद्युतत्— अद्योतिष्ट । प्रकाशते, प्राकाशिष्ट । (१) भाति, अभात्, अभासीत् । भासते, अभासिष्ट । भ्राजते, अभ्राजिष्ट । राजति,ते, अराजत । रोचते, अरुचत्— अरोचिष्ट । लसति, अलसत् । विराजते, व्यराजिष्ट । विलसति । शोभते, अशोभिष्ट, अशुभत् (द्युतादिः) ।

(२) सङ्कुचित होता है । १४९ ।

निमिषति । निमीलति । मुकुलीभवति । मुद्रितो भवति । सङ्कुचति, समकुचत् ।

(१) अनिट् । (२) अकर्म्मकः । (३) वेट् । (४) लट्लङोः सेट् अन्यत्रानिट् ।

सजाता है । १५० ।

(४) अलङ्करोति, अलमकार्षीत् । (४) परिष्करोति, पर्य्यष्कार्षीत् पर्य्यस्कार्षीत् । प्रसाधयति । भूषयति, अबूभुषत् । मण्डयति, अममण्डत् ।

(२) समर्थ होता है (सकता है) (एतद्योगे तुमुन् भवति ।) १५१

(१) अध्यवस्यति (लृटि-अध्यवसास्यति) इष्टे, ऐष्ट । उत्सहते । (३) कल्पते, अकल्पत, अक्लृपत्) अकल्पिष्ट, अक्लृप्त । (३) क्षमते, अक्षंस्त-अक्षमिष्ट । (१) पर्य्याप्नोति । पारयति । प्रगल्भते, प्रागल्भिष्ट । प्रभवति, प्राभूत् । (१) शक्नोति, अशक्नोत् , अशकत् ।

समाप्त करता है १५२ ।

अवसाययति । (४) उपसंहरति, उपसमहार्षीत् । निश्शेषयति । समापयति, समापिपत् ।

सम्मति देता है १५३ ।

(१) अनुजानाति, अन्वज्ञासीत् । अनुमनुते । (१) अनुमन्यते, अन्वमंस्त । (१) परामर्शं ददाति । (१) सम्मतिं प्रयच्छति, (लृटि-प्रदास्यति) सम्मतिं प्रादात् ।

(२) संशय करता है । १५४ ।

दोलायते, अदोलायत । विचिकित्सति । (३) विमुह्यति, व्यमुह्यत्, व्यमुहत् । (१) विप्रतिपद्यते । भ्रमति भ्रम्यति, अभ्रमीत् । भ्राम्यति, अभ्राम्यत्, अभ्रमत् । (१) सन्दिग्धे । सन्देग्धि (१) । संशेते, समशयिष्ट ।

सहता है १५५ ।

(३) क्षमते, अक्षमिष्ट-अक्षंस्त । (३) क्षाम्यति, अक्षाम्यत् । तितिक्षते, अतितिक्षत । मर्षति, अमर्षीत् । मृष्यति-ते, अमृष्यत् । सहति । सहते, असहिष्ट ।

साफ़ करता है १५६ ।

(४) उपस्करोति । मार्ज्जयति, अमीमृजत्—अममार्ज्जत् । (३) मार्ष्टि, अमार्ट् ।

(२) सिद्ध होता है १५७ ।

निर्व्वर्त्तते निरवर्त्तिष्ट । निष्पद्यते (१) । फलति । (१) सिद्ध्यति, असिद्ध्यत्, असिधत् । असैत्सीदिति तु भ्वादेः ।

सुनता है १५८ ।

आकर्णयति, आचकर्णत् । निशमयति, न्यशीशमत् । (१) शृणोति, अशृणोत्, अश्रौषीत् ।

सेवन करता है १५९ ।

आराधयति, आरीरधत् । (१) आराध्नोति, आराध्नोत् । (१) आराध्यति, आराध्यत् । उपचरति, उपाचारीत् । उपास्ते, उपासिष्ट । जुषते, अजुषत । निषेवते, न्यषेविष्ट । परिचरति । भजति, (१) अभजत् । वरिवस्यति, अवरिवस्यीत् । शुश्रूषते, अशुश्रूषत । श्रयति, अशिश्रियत् ।

(१) अनिट् । (२) अकर्म्मकः । (३) वेट् । (४) लङ्लृटोस्सेड्न्यत्राऽनिट् ।

(२) सोता है १६० ।

(१) निद्राति । (१) निद्रायति । शेते, अशयिष्ट । (१) स्वपिति, अस्वपीत्, अस्वाप्सीत् । (१) संविशति ।

स्तुति करता है १६१ ।

अभिनन्दति, अभ्यनन्दीत् । ईट्टे, ऐट्ट । ईडयति । नौति । पणायति । प्रशंसति, प्राशंसीत् । वर्णयति, अववर्णत् । श्लाघते, अश्लाघिष्ट । (१) स्तवीति, स्तौति, अस्तौत्, अस्तावीत् ।

स्पर्श करता है १६२ ।

(१) आमृशति । (३) आलभते । (१) परामृशति । सम्पृणक्ति । (१ स्पृशति, अस्पार्क्षीत् अस्प्राक्षीत्-अस्पृक्षत् । अस्य लुटि-स्प्रष्टयति, स्पर्ष्यति ।

स्वीकार करता है १६३ ।

(४) अङ्गीकरोति । (४) अभ्युपगच्छति, अभ्युपागमत् । (१) अभ्युपैति, अभ्युपैत् । (४) आद्रियते, आद्रियत, आदृत । (४) उररीकरोति उरीकरोति । (४) उरीकुरुते । (१) प्रतिजानीते, प्रत्यज्ञास्त । (१) प्रतिश्रृणोति, प्रत्यश्रृणोत् । सङ्गिरते । (१) संश्रृणुते । (४) स्वीकरोति ।

(२) हटता है १६४ (रुकता है) ।

(१) अपैति, अपैत् । (१) उपरमति, ते, उपारंसीत्, उपारंस्त । निवर्त्तते, न्यवर्त्तिष्ट । (१) विरमति, व्यरंसीत् ।

हटाता है (दूर करता है) १६५ (एतद्योगे पञ्चमी ।

अपगमयति, अपाजीगमत् । (१) अपनयति, अपानैषीत् । अपसारयति, अपासीसरत् । अस्यति, आस्थत् । दवयति । दूरयति । नाशयति, अनीनशत् । निवर्त्तयति, न्यवीवृतत् । न्यववर्त्तत । निषेधति । नुदति (१) । वारयति । विप्रकर्षयति । व्यपोहति, व्यपौहीत् ।

(२) हठ करता है १६६ ।

(१) अभिनिविशते, अभिन्यविक्षत । आगृह्णाति । आगृह्णीते, आग्रहीष्ट । निर्बध्नाति (१) ।

(२) है १६७ ।

अस्ति, आसीत्, अभूत् । आस्ते, आस्त, आसिष्ट । जागर्ति अजागः, अजागरीत् । वर्त्तते, अवर्त्तत, अवर्त्तिष्ट । (१) विद्यते, अविद्यत, अवित्त ।

हैरान करता है १६८ ।

विस्मापयते, व्यसिष्मपत (करणाद्) विस्माययति, व्यसिष्मयत) । विस्मेरयति । विस्मेरीकरोति (४) ।

(१) अनिट् । (२) अकर्मकः । (३) वेट् । (४) लृटिसेट्, अन्यत्राऽनिट् ।

(२) हैरान होता है १६६ ।

चित्रीयते, अचित्रीयिष्ट । (१) विस्मयते । व्यस्मेष्ट । विस्मेरीभवति ।

(२) होता है १७० ।

(१) उदेति, उदगात् । जायते, अजनि-अजनिष्ट । निर्वर्त्तते । (१) निष्पद्यते, निरपद्यत, निरपादि । प्रवर्त्तते, प्रावृतत्—प्रावर्तिष्ट । फलति, अफलत् । भवति, अभूत् । (१) सम्पद्यते, समपद्यत, समपादि । सम्पनीपद्यते । (१) सिद्ध्यति, असिध्यत् ।

(२) होसकता है १७१

(१) उपपद्यते । घटते । (२) युज्यते । सम्भवति । इमं लेखमत्रैवोपसंहरन्तो वयमेकां विशिष्टसूचनां प्रदद्मः,—

(१३) (३४) (६०) (१०२) सङ्ख्याका क्रियास्समानाऽर्थका अपि भवितुमर्हाः । एवं (६७) (१३५) सङ्ख्याकाः, (३६) (३७) (४८) सङ्ख्यकाः, (७७) (६७) (१३५) (१५६) सङ्ख्याः, (५०) (६७) सङ्ख्याकाः, (७८) (१३८) सङ्ख्यकाः (६१) (८७) (११६) सङ्ख्याकाः, (२१) (१६५) सङ्ख्याकाः, (६५) (१६३) सङ्ख्यकाश्च क्रिया अन्योन्यस्थानेऽपि यथायोग्यतं प्रयोक्तुं शक्ष्यन्ते । अस्तु । अन्ते एतदेव निवेद्यते, मुद्रकादीनाम् प्रमादादास्माकीनमतिमान्द्याद्वा यत्र क्वचन क्रियाणां परस्मैपदत्वादिकस्य, चिन्हाङ्कनस्य वाऽन्यथायितत्वं दृश्येत; तत्र सूचनीयोऽहिमिति ॥

(१) अनिट् । (२) अकर्म्मकः । (३) वेट् । (लृङ्लृटोस्सेट्, अन्यत्राऽनिट् । यस्याः क्रियाया अन्ते 'ति' 'त्' इति दृश्येत, स परस्मैपदी ज्ञेयः, यदन्ते च 'ते' 'त' इति स्यात्, स आत्मनेपदी ज्ञेयः । 'त' 'त्' अन्तप्रयोगे यत्र लङ्वत् शप्-शब्लुक्द्वित्व-श्यन्-श्नु-श श्नम् उ-णिच् शप् प्रभृतयः स्युस्तत्र लङ्लकारो ज्ञेयः; यत्र च एतद्विकरणानि न दृश्येरन्, किन्तु 'ईत्' 'सीत्' 'इष्ट' 'स्त' इत्येवाऽन्ते दृश्येत, तत्र लुङ्लकारो ज्ञेयः । णिज्युक्तस्य प्रायो लुङ् दर्शितः तत्र धातोर्द्वित्वमूह्यम् । यस्मिन् धातौ (मध्यभागे) अकारो दृश्येत, धातोश्च गुणादिर्दृश्येत, सभौवादिको ज्ञेयः । मध्यभागेऽकारेऽपि लटि धातोर्गुणो न दृश्येत, सम्प्रसारणादिकं वा दृश्येत, स तौदादिको ज्ञेयः । यत्र च लटि मध्यभागे शून्यता स्यात्, स आदादिको ज्ञेयः । मध्यभागे शून्येऽपि लटि धातोर्द्वित्वं दृश्येत, स जौहोत्यादिक ऊह्यः । यत्र अन्ते 'अयति, अयते' इति दृश्येत, स चौरादिको हेतुमण्णिजन्तो वा तर्क्यः । मध्ये 'यः' दृश्येत; तत्र दैवादिकता ज्ञेया, आत्मनेपदत्वे दैवादिकता भावकर्म्मवाच्यता वा यथायोग्यतमवसेया । धात्वक्षरमध्ये लटि 'न' 'न्' इति वा दृश्येत, तत्र मध्यभागे 'नु' 'नो' दर्शने सौवादिकता; मध्यभागे 'ओ' 'उ' दर्शने तानादिकता; 'ना' 'नी' इति दर्शने क्रैयादिकताऽनुसन्धेया ।

सौन्दर्य्य-जिज्ञासा ।

(ले०—श्रीमान् विनायकराव भट्टः)

—:०*०:—

देशः सचाद्यापि मया न दृष्टो
यत्राऽधिवासो नु तवास्त मित्र !
अतो हि पृच्छामि स कौतुकोऽहम्
नित्यस्थितिस्ते कथयस्व कुत्र ॥१॥

रसातले व्योम्न्यथवा च मह्या-
अनन्त-शीर्षोज्ज्वल-रत्नजाले ।
सूर्ये शशाङ्के शुचि-तारिकासु
प्रोच्चेषु शृङ्गेषु महीधराणाम् ॥२॥

सरिज्जले निर्मल-निर्झरेषु
हरित्तृणेषूपवन-द्रुमेषु ।
जल प्रपाते सघने वने वा
सुपुष्प-पुञ्जे कदली-दलेषु ॥ ३ ॥

रम्ये रसाले वकुले कदम्बे
सौगन्धिका-चम्पक मल्लिकासु !
लतासु वा कोमल-पल्लवेषु
मनोज्ञवर्णेषु विहङ्गमेषु ॥ ४ ॥

कलापिनाञ्चारु विचित्र-नृत्ये
किं वा कलापे कलकोकिलानाम् ।
गुञ्ज त्प्रमत्तात्यवलीष्वथो वा
पराग-पूर्णाब्ज-कदम्बकेषु ॥ ५ ॥

उद्यन्नवार्कद्युतिमत्प्रदेशे
सांध्याभ्रवृन्दे शशि-चन्द्रिकायाम् ।
पीतारुणश्यामसुरेशचापे
मन्दाकिनी-मञ्जुलरेणु-राशौ ॥ ६ ॥

हंसे हिरण्ये हरि-विक्रमे वा
सिन्दूर-रागाञ्चित-सिन्धुरेषु
तरङ्गिताम्भाधितटे प्रशस्ते
विद्युल्लसत्सान्द्र-पयोधरेषु ॥ ७ ॥

रसात्मके गायककण्ठदेशे
काव्ये रसे चित्रकलासु शिल्पे ।
प्रायः शिशूनां रमणीय-जल्पे
कारुण्यमूर्तौ ह्यथवा जनन्याः ॥ ८ ॥

कल्पद्रुमे देवधुनौ सुधायाम्,
रंभोर्वशीकाम्य-कलेवरेषु ।
शरन्मधुप्रावृषि सर्वदेशे,
रूपे गुणे भाव-विभावनासु ॥ ९ ॥

रतौ रमायाम् मदनस्य चाङ्गे ।
द्रव्येषु सर्वेषु नवोदये वै
साक्षान्निवासो मम कृष्णचन्द्रे
तथैव रासेश्वरि राधिकायाम् ॥ १० ॥

———

शोकोच्छ्वासः

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कज-श्रीः।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार॥

महत्खेदावहं वृत्तमेतद् यदखिल-भारत-वर्षीय-वैद्य-सम्मेलनस्य द्रव्य-गुण संभाषणपरिषत्सभापतिमहोदयाः संस्कृत-हिन्दी-भाषयोः प्रौढ़-कवि-शिरोमणयोऽनेकग्रन्थ-सम्पादका, विभिन्न-संस्थापरीक्षकाः परमविख्यातदार्शनिकाः सफल-चिकित्सकाश्च खुर्जास्थ श्रीलक्ष्मणदासायुर्वेदविद्यालयस्य प्रधानाध्यापकाः श्रीमन्तः पं० नारायणदत्त शर्माण आयुर्वेदाचार्या आश्विनकृष्ण पक्षे पञ्चम्यां गुरु वासरे कैलाशवासमकुर्वन्। एतेषां स्वर्गतमात्मानं सान्त्वयितुं खुर्जास्थ विदुषां नागरिकाणाञ्च महती शोक-सभा शनिवासरे समभूत्। एषां सुपुत्राः श्रीवाचस्पति-शर्माण आयुर्वेदाचार्या इदानीं स्वपितुः स्थाने लक्ष्मणदासायुर्वेद विद्यालयेऽध्यापयन्ति संजीवनाख्यौषधालये च चिकित्सन्ति। आशास्महे यदिमे स्वर्गतवैद्यवर्य्याणां क्षतिं पूरयिष्यन्ति।

सोमदेवशर्मा शास्त्री आयुर्वेदाचार्यः।
संजीवन औषधालय खुरजा, बुलन्दशहर।

ईशाह्वानम् (गानम्)

(ले०—साहित्याचार्य्यः, पाण्डेयः श्रीकुसुमाकरशर्मा,)

(गवर्नमेण्ट सं० कालेज मुजफ्फरपुरम्)

अयि देव! रङ्क-बन्धो! करुणा-प्रसार-सिन्धो!
प्रणमामि मञ्जुभक्त्या, त्वलमस्तु ते स्तुत्या॥ १॥
प्रतिकूल-वर्त्म-लग्नाः, विपदम्बुधौ सुमग्नाः।
अधुना क? कैटभारे! दयतां विभो! मुरारे!॥ २॥
द्विज-धर्म-कर्महानिः, यदिहास्ति विप्रजानिः।
पृथ्वी विलोक्य पापं, स्वरेण वक्ति तापम्॥ ३॥
भगवन्! प्रभो! रमेश!, क्लिशितान्समुद्धरेश!
भवदीयक्रूर-लीला, तनुतेऽशिवं कुशीला॥ ४॥
च्यवनं यथा वृषस्य, पतनं हरे! परस्य।
विमलां ददस्व बुद्धिं, द्विजधर्मकर्म-शुद्धिम्॥ ५॥

कालिदास लखिमाविदुषी-विनोदः।

(ले०-ज्यो० आ० श्रीतुरन्तलालझा-महिनाथपुरीयः।)

शारदाभवनविद्यालयप्रधानाध्यापकः।

अथ कदाचिदितस्ततो भ्रममाणो विद्याचुञ्चुः कविकुलशिरोमणिः कालिदासमिश्रः कस्मिंश्चिन्नगरे कस्याश्चन पुष्करिण्याः सान्निध्यवसुन्धरायां कोमलकम्बलासने समासीनः सुरार्चनं विदधानः कालमतिवाहयतिस्म। तन्नगर एव काचन परमविदुषी लखिमाभिधाना धरासुरधर्मपत्नी प्रतिवसतिस्म। सा च कालिदासागमनं कर्णाकर्णिकया समाकर्ण्य मलिनवसनन्दधाना स्त्रीमण्डली मध्यवर्तिनी जलानयनव्याजेन तस्यामेव पुष्करिण्यामुपस्थिता बभूव। तत्र च जलपूरितघटं कटौ निधाय प्रथमन्देवार्चनं विदधानन्तं कालिदासमिश्रं पप्रच्छ को भवान् विद्वानिव चकास्ति, तेन कालिदासमिश्रोऽहमित्यवाचि। पुनर्लखिमा किमपि काव्यं कुरुताम्भवान्? पुनः कालिदासः किमवलंब्य? ततस्तया पुरोवर्ति पुष्करिणीस्थितचक्रवाकवर्णनमेव कुरुतामित्यवादि, निशम्यैतद्वर्णयति कालिदासः

आयाति याति पुनरैति जलं प्रयाति पद्माङ्कुराणि विधुनोति धुनोति पक्षौ,
उन्मत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्दं कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः।

इतिनिशम्य विहस्य च लखिमा केवलं लटूलकारमेव वेत्ति भवान्, दिने निशीति पदघटितं वर्णनमपि नोचितमिति प्रोक्तवती। श्रुत्वैतत्क्रुद्धः कालिदासो लखिमेयमेवेति विज्ञाय जगाद-यदि मदुक्तमसमीचीनन्तर्हि त्वमेव वर्णयेति ततो लखिमा

भंक्त्वा भोक्तुं न भुङ्क्ते कुटिलविशलताकोटिमिन्दोर्वितर्का-
त्ताराकारास्तृषार्तः पिबति न पयसां विप्लुषःपत्रसंस्थाः॥
छायामम्भोरुहाणामलिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्यां,
कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः॥ १।

इत्यवर्णयत्। अनवद्यमेतत्पद्यमाकर्ण्य परमाकुलितचेताः कालिदास इदमुवाच।

"किं मां निरीक्षसि घटेन कटिस्थितेन वक्त्रेण चारुपरिमीलितलोचनेन।
अन्यं निरीक्ष पुरुषं तव कामयोग्यं नाहं घटाङ्कितकटिं प्रमदां स्पृशामि॥,

इति निशम्य किञ्चिद्विहस्य क्रुद्धा च लखिमा समुत्तरति

"सत्यं ब्रवीमि मकरध्वजबाणपीड! नाहन्त्वदर्थमनसा परिचिन्तयामि,
दासोऽद्य मे विघटितस्तव तुल्यरूपः सोऽयं भवेन्नहि भवेदिति मे वितर्कः,,

इत्युक्त्वा ततश्चलिताऽभवल्लखिमा कालिदासमिश्रोऽपि लज्जितोऽन्यत्र क्वचिदचिरञ्जगाम। अयि युवावस्थामनुभवितारः शास्त्राध्ययनश्रमनिरताः सुहृदः प्राचीनसमयेऽप्येवमासीत् स्त्रीशिक्षणाली बुधगणप्रमोदकारिणीति प्रायोनाविदितं भवेत्प्रियतमानाम्-तदपि भवन्तोऽधुनापि नोत्सहन्त इति भृशं खेदास्पदम्।

भारतभारतीगीतम्।

—:०:—

ले०—पुरोहित तुलसीरामशास्त्री (मयकोटी गढ़वाल)

—०:❀:०—

गरीयसी महीयसी सतां कृते वलीयसी,
अवोधजं तमः समं व्यपोहितुं पटीयसी।
पुरातनै र्महर्षिभिः सुसेविता सुशोभिता,
प्रभातु भारते सदा प्रभावती सुभारती ॥ १ ॥
नवीनयावनीकुभा-षयाखकाशया कृतम्,
विधूय नैजतेजसा प्रकाशकल्पमल्पकम्।
स्वभावजा दिनेशजा प्रभा यथा प्रकाशते,
प्रकाशतां स्वभारते तथा शुभा सुभारती ॥ २ ॥
दिनेशभा निशेशभा धरेशरन्ध्रजं तमः,
विहन्तुमीशते न ता धुनोति भारतीप्रभा।
हृदि स्थितं सुनिश्चितं कुवोधकं तमः सदा,
विचित्र-चातुरीवती विभातु भारतीप्रभा ॥ ३ ॥
पदे पदे विचित्रतां दधाति भारतीगतिः,
उपास्य यां महर्निशं प्रकाशते कवेर्मतिः।
सुसेव्य यां परां गतिं प्रयाति सत्वरं यतिः,
भवेत् स्वदेश-वासिनां स्वकीय-भारतीरतिः ॥ ४ ॥
गृहे गृहे पुरे पुरे जने जने दिने दिने,
मुखे मुखे स्वभारती-सुगीतमस्तु भारते।
भजन्तु भावभावुकाः नमन्तु नम्रमस्तकाः !,
सनातनां शुभाननां सुभाववतीं सुभारतीम् ॥ ५ ॥
प्रचार्य भारतीं वयं समुन्नतिं लभामहे,
उपास्य मातरं स्वकां शुभास्पदं भजामहे।
अपास्य यावनीं प्रथां प्रथां सतीमयामहे,
निरस्य नीरसां गिरं रसैर्भरामुपास्महे ॥ ६ ॥

दिव्या गीर्वाणभारती ।

निबन्धा-पण्डितगङ्गाविष्णुशर्म्मा सारस्वतशास्त्री, ओ॰ टी॰,

——:※※※:——

('अलीपुर' स्थ-राजकीय'विद्यालय-संस्कृताध्यापकः ।)

(क्रमगता)

चित्रीयते सचेतसां चेत एतेषामेतां दुर्दशां वीदयेति, संस्कृतज्ञानुपहसन्तः स्वयं हास्यास्पदं जाता महाभागाः । साम्प्रतमसाम्प्रतमधिकव्याहरणं लब्धाऽभव्य-सभ्यता-लालितमतीनां विषये ।

इदानीमहमनुनयविनयपुरस्सरं विद्वत्प्रकाण्डानां पुरः भोजभूपालसमयं स्थापयितुमभिलषामि, पण्डितमतल्लिका अपि शुभमयं भोजभूपालसमयं स्मृतिपथादपेतं न कुर्वीरन्, तदात्वेऽस्माकं सुरभारत्या उन्नामः परां काष्ठा मुपनत आसीदेव । तदानीं वसनानि वयन् वायकः (तन्तुवायः कुविन्दः) अपि राजभवनमासाद्य गृहान्निर्गन्तुमादिष्टः सुदिष्टः (भाग्यशाली) दिष्टे तस्मिन् (समये तस्मिन्)

'काव्यं करोमि नहि चारुतरं करोमि, यत्नात्करोमि यदि चारु तरं करोमि ।
भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ ! हे साहसाङ्क ! कवयामि, वयामि, यामि ॥

इति कवनं कृत्वा स्वकीय-भवनमध्ययां चकार स्वालापकलापेन भूपमपि आह्लादयाञ्चकार । एतद्वचनं वाग्गुम्फनापटुरूपोऽभिरूपः श्रीविश्वनाथशर्मा समर्पयति ।

'स्मरत भारतभूपतिभोजकं, ननु नृपाः ! कवयः ! निजवंशजम् ।
यदनुशास्तरि देवगिरा स्फुटं कवयतिस्म वयन्नपि वायकः ॥

अपि च यदीय-राष्ट्रशासने कुविन्द-तैलकारादयः । स्वया कवित्वधारया धारेश्वरं ह्यतूतुषन् । अहो वनौकसोऽपि यत्र बाधति-प्रबाधिता अत्रिव्यथन्नजीहरंश्च मूर्ध्नि भारतं श्रमम् । अत्रैषा संक्षिप्ता कथा—

एकदैको मदनपुरवास्तव्यो गुण-निधि गुणनिधिसंज्ञो विज्ञो धारा (नगरी) धरास्थ-धर्मशालामध्यमध्युवास । रूढं (प्रसिद्धं) कालिदासं जेतुमनाः प्रमनाः (उष्ट्रः कस्मिन् पार्श्वे उपवेदयति) अर्थात् जयः स्यात्पराजयो वेत्युन्मनास्सन् संशयदोलामधिरूढोऽपि दोलामधिरूढः प्रौढोत्साह-समान्वतः दोलावाहकानवीवदत् ।

३

'अयमान्दोलिकादण्डः स्कन्धे किं तव बाधति ? व्याकृतिरीत्यनुसार-मशुद्धिसंवलितं तत्कलितं वाक्यविन्यासं निशम्य तदानीन्तदागमादर्वाकूधृत-दोलावाहकरूपः कालिदासस्तूर्णमेवाऽवादीत्—

'न बाधते तथा मां हि—यथा 'बाधति' बाधते ॥

पुरा पुरुषाणान्तु का कथा-भारतीयाः प्रतिभावत्यः, तत्रभवत्यो भारती (मण्डनमिश्रपत्नी) समानारस-माना विदुष्यो योषितः समभूवन्, याः शास्त्रार्थे वादिप्रतिवादिसम्मत्या माध्यस्थ्यं मञ्जूरी कृतवत्यः। स समयः शुभमयः सुवर्णमय आसीत्—

'शङ्करदिग्विजय'-नामके काव्ये समुट्टङ्कितमस्ति मण्डनमिश्रः पूर्वमीमांसानुयायी मीमांसकः मीमांसाशास्त्रस्य पण्डितो य आसीत्तस्य च पाण्डित्य-सौरभं दिगन्तव्याप्यविद्यत।

प्रत्युत्पन्नमतिर्दृढयुक्तिविचारचञ्चत्पाण्डित्यमण्डितमतिस्तर्केऽतर्कितगतिः पण्डितपतिः लोकशङ्करः आचार्यवरो भगवान् शङ्करः (शङ्कराचार्यः) तं दिग्गजं विद्वांसञ्जेतु' 'माहिष्मतीं, नगरीम्प्रति प्रतस्थे। तथाहि—

'ततः प्रतस्थे भगवान् प्रयागामात्तं पण्डितं मण्डनमाशु जेतुम्।
गच्छन् खसृत्या पुरमालुलोके, माहिष्मतीं मण्डनमण्डितां सः ॥

तत्र माहिष्मत्या नगर्या वहिः सदाचारमूर्त्तिर्मूर्त्तं इव धर्मस्तत्र भवान् प्रातःस्मरणीयः सुगृहीतनामधेयः भगवान् शङ्करो विशालमुद्यानमेकमध्युष्य कृतप्राभातिकक्रियाकलापस्ततो मण्डनमिश्रनिशान्तं (गृहं) गवेषयितुं टिटीके (अढौकिष्ट)। मध्येमार्गं मण्डनमिश्रस्य दासीद्वयीं "सज्जनचित्तवत्स्वच्छम्, दीनार्तिवल्लघुतरम्, पुत्रपरिष्वङ्गवच्छीतलम् बाल्यजल्पवन्मधुरम्, पानीय मानेतुं पन्थयन्तीं (गच्छन्तीम्) मण्डनमिश्रभवनमप्राक्षीत्।

तद्वचः श्रवणसमकालमेव मुदमुद्वहता दासीयुग्मेन स प्रणयं सप्रश्रय मित्थमुदतीर्यत—

"स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं—कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति।
द्वारस्थ-नीड़ान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तत्पण्डितमण्डनौकः ॥
फलप्रदं कर्मफलप्रदोऽजः कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति।
द्वारस्थनीडान्तरसन्निरुद्धा जानीहि तत्पण्डित मण्डनौकः ॥
जगद् ध्रुवं स्याज्जगदध्रुवं स्यात्कीराङ्गना यत्र गिरो गिरन्ति।
द्वारस्थ-नीड़ान्तर-सन्निरुद्धा जानीहि तत्पण्डित-मण्डनौकः ॥

अस्तु, भगवान् मण्डनमिश्रधामाऽऽसाद्य तेन सत्रा शास्त्रार्थमकार्षीत्, शास्त्रार्थे तं दिग्गजपण्डितमजैषीश्च । तटस्था तत्प्रेयसी श्रेयसी परमविदुषी भारतख्याता भारती स्वस्वामिविरुद्धं निर्णयमशुश्रुवत् ।

आख्याताऽऽख्यानस्यैतदाकूतम्-यत्पुरा भारते-एतादृश्यो विदुष्योऽप्यभूवन्, याः पण्डितमतल्लिकयोः शास्त्रार्थमध्ये माध्यस्थ्यमकुर्वत ।

'संस्कृतपरिचयतः परिवर्तितमेकमनुत्तममाख्येयमाख्यानमाख्यायकनिष्णातानां संख्यावतां पुरः प्राभृतीक्रियते, सानुकम्पं विद्वन्मचर्चिका एकस्या अपरस्याः परमविदुष्या वैदुष्यमपि वीक्षन्ताम्—

पुरा चोलदेशे निरक्षरभट्टाचार्योऽनन्तभट्टः साक्षरधराऽमरान्ववाये जनि लेभे । एकदाऽसौ शास्त्रविद्भिर्विद्वद्भिः सुरभारतीभाषणलब्धलक्षणैः सुरगवीविचक्षणैः भोजनाऽभ्यवहारव्यग्रैरग्रजैः सहोदरैस्सहोदरदरीपूरणदत्तमनाः अमनाः 'दध्यानये' तिप्रयोक्तव्ये 'दधिमानय' इतिशब्दं प्रायुङ्क्त (प्रायौक्षीत्) ।

श्रवणपुटाभ्यां तन्मुखनिर्गलितं वच आपीय (श्रवणविषयीकृत्य) सपरिवारा निर्वर्णितविद्याऽकूपारपाराऽवारास्तेऽस्मेषत (मन्दमन्दमहसन्) साकूतं धी-वराणां देवराणां हासं प्राज्ञमिव (माला) मत्वा मतिमती विद्यावती, अनन्तभट्टभामिनी हृदयवल्लभपरिभवं सोढुन्नापपारत्, तत्क्षणमेव धीरधिषणा सुधीरितधिषणा स्वधिषणाप्रागल्भ्यं प्राचीकटत्, अथाऽचकथत् (स्पष्टमाचष्ट वा) । कृतिना मत्स्वामिना कृतः प्रयोगः व्याकृतिरीत्यनुसारं नितान्तमुदात्तः (अवदातः) 'दधि' मा आनय, इत्यत्रास्ति साधीयान् पदच्छेदः । मत्प्राणेश्वरस्तक्रमेव वष्टि न तु दधि, इति सर्वसमक्षमुदैरिरत्, पत्युश्च सम्मानमरक्षीत् ।

वयमिदानीमेतादृक्षं गृहस्थमवलोकितुकामाः स्म । सत्यम्, यदीदृश्यो भारतीया भारतीभाषणपरा बिदुष्यो भारते जायेरन्, तर्हि पुनरेव भारतं प्रतिभारतं भारतं स्यात्राऽत्राणीयस्यपि संशीतिः । अस्तु तदाऽऽस्माकीना संस्कृत्रिमा वाचा सत्यं मातृभाषेति व्यपदेशभाग् भवेद् भवे—

साम्प्रतं संस्कृत-वाङ्मयकृते दुरदृष्टमयः समयः समायात्, सम्भाव्यासौ सुवर्णमयः समयः । यन्मातरोऽपि संस्कृतभाषां परित्यज्य हिन्दीभाषादत्तमनस्का जाताः । अहं हिन्दीभाषां न विरुन्धे, परमिदं भाषे, यत्स शुभमयः समयः कन्दः कदा पुनरेष्यति यदा—

'किं करोमि क गच्छामि को वेदानुद्धरिष्यति' ।

इति व्याहृत्याऽश्रुप्रवाहं प्रवाहयन्ति स्म भारतीयदारिकाः, का कथैतरेषामाम्नाताम्नायानां विश्वविश्रुतश्रुतिचतुष्टयाऽभ्यसनविकसितहृत्सरोजकोषाणां योषाणामिति ।

इदानीमकम्पानुकम्पार्णवस्य भगवतोऽनुकम्पया हिन्दीभाषायाः प्रचुरः प्रचारोऽजनि । तत्साहित्योपचितिश्च सौष्ठवमुपासदत्, प्रतिवर्षं परीक्षाभवन-मलङ्कुरुते हिन्दीरत्नादिपरीक्षा दित्सुर्ललनासमवायः । हिन्दीसाहित्यसम्मेलनान्यपि प्राचुर्येणाऽभवन्, भवन्ति, भविष्यति भविष्यन्ति च ।

हिन्दीसाहित्यलालित्ये हिन्दुविश्वविद्यालयीय-हिन्दीभाषाया महाध्यापक-पण्डितवराऽयोध्यासिंहोपाध्यायसम्मतं मतं ,मतिमतामपि सम्मतं भवेदिति तदधः, अङ्क्यते । येन मनस्विनां यशस्विनां मनोविनोदोऽपि स्यात्, भारतीय-प्रसिद्धविदुषां परिचयोऽपि स्यादिति ।

भवन्तस्तत्र भवन्तः ईसवीये (१६२४) हायने, इन्द्रप्रस्थेऽखिलभारत-वर्षीय-हिन्दीसाहित्यसम्मेलन-सभापतिपद्मलञ्चक्रुस्तत्र स्ववक्तव्यमित्थं प्राचीकटन्, तदविकलं संस्कृत भारत्यामनूद्य भवतां मनो विनोद्यते ।

"साम्प्रतिक-कविगणस्य लालित्य-सौन्दर्यसम्पृक्तासु कवितासु मर्मैतद्धि निवेदनम्—

(क) किं श्रुतिधरस्य श्रीमतः पण्डितश्रीधरपाठकस्य 'भारतगीते' भारतीयताया|रागो नास्ति ?

(ख) किं शुभङ्करस्य श्रीनाथूरामशङ्करशर्मणः रचनासु रचनाचातुरी नादिलक्ष्यीभवति, ? किं विद्वद्वरस्य श्रीमतो महावीरप्रसादद्विवेदिनः 'वाग्विलासे' विद्वत्ता न विलसति ?

(ग) किं ललितकण्ठः श्रीमान् लाला भगवानदीन गुल्लेलालः (गुल्लेलाला) तत्र निज़ं गुल्लालकं (गुल्लाला इतितत्रपाठः) न विकासयति ? किं काव्यविनोदस्य श्रीमतः पण्डितलोचनप्रसादपाण्डेयस्य वरवचनावली विविध-विनोदमयी न भवति ? किं 'रामचरित चिन्तामणि' कारस्य श्रीमतः पण्डित रामचरितोपाध्यायस्य कृतौ चारु चरित्रचित्रणं न भवति ? (क्रमशः)

शोकाश्रुबिन्दवः ।

———:❀❀:———

ले०—शोकाकुलः–चन्द्रमणिःशास्त्री 'मधुरः' (मुलतान)

(श्री मान्ये भूतपूर्व ओरियण्टलाऽध्यापके "कवितार्किक-जैनन्यायाचार्य" इत्यादिनाना-पदवी मण्डिते 'उद्योत 'सम्पादके नृसिंहदेवे दिवं व्रजति)

हा कष्टं निजदेशमन्धतमसेनायोजयन् मृत्युना,
नाना पण्डितमण्डलीं विधुरयन् छात्रान् प्रियान् रोदयन् ।

(क) भवन्तः प्रयागनिवासिनः सारस्वतब्राह्मणा आसन् सं० १९८५, भाद्रपदमासे सप्तति वर्षवयसि मसूरीपर्वते नश्वरं शरीरमत्यजन् 'ले०'

(ख) एते महानुभावा अपि नन्दवसुग्रहभू वर्षे (सं०१९८९) असारसंसार मत्याक्षुः । 'ले०'

(ग) साम्प्रतं भवन्तोऽपि भवेऽस्मिन् न सन्ति 'ले०'

सौख्याशान् सुहृदः सदा मलिनयन् भार्यं च हा! क्रन्दयन्,
छित्वादित्यसु-मण्डलं बुद्धवरो देवो नृसिंहो गतः ॥ १ ॥
श्रद्धेयो विबुधै स्तथा गुणयुतैः ध्येयश्च शिष्यै रयम्,
आधेयो परिषत्सु भाषणपरैः गेयस्सुमित्रैः सदा।
वन्द्यश्छात्रगणैः सुनम्रहृदयैः स्तुत्यश्च विज्ञै रहो-
सोऽयं याति दिवं क्षणे च भविता शून्या दिशा सर्वतः ॥ २ ॥
सद्यः श्री शिवदत्त-पण्डितमणिः स्वर्गं गता लोकतः,
तस्यैवाद्य हृदि व्रणो न मिलितः, स्फोटोऽपरः प्रस्फुटः।
किं किं भावि कथं? विचारयति भोः! चेतो विषत्यावृतम्।
सत्यं देवनृसिंह-मृत्युजनितं चित्ते सदा संशयः ॥ ३ ॥
† वेदानां स्मरणात् पुराणकथनादाचार-रक्षायुत-
श्चालस्यादिविकारदोषरहितः शुद्धान्नपूर्णोदरः
अन्वाचार्यकृताऽऽर्यविप्रगुणिलोऽद्य ग्रस्यते मृत्युना
हा कष्टं बत! मृत्युराट् कटुतमाऽभुङ्क्था इमान् कष्टदः ॥ ४ ॥
भवतु भवतु नामः, देव! 'चन्द्रस्य' नम्रः,
ददतु ददतु शूली शूलशान्तिं सदा ते।
भणतु भणतु वज्री, स्वागत नम्रभावः,
मिलतु मिलतु सौम्यः गीर्पति हृष्टचित्तः ॥ ५ ॥

शिक्षा—समीक्षा।

[ले०—महावीर-प्रसादजोशी, काव्यतीर्थः, डूण्डलोदाभिजनः]

प्राचीनैर्वाचीनैश्च प्रायः सर्वैरेव शिक्षैव समुन्नति-साधनं स्वीक्रियते। किन्तु साम्प्रतं शिक्षितसमाज-दशा-विवेचनेन सा शिक्षाऽपि समुन्नति-प्रतीपैव प्रतीयते।

तथाहि-पुरा प्राक्कालिक-पवित्रता-परिचिता शिशक्षिता अति-सदयाश्शुचि हृदया श्शुभ समुदया धृतिनिलया धृत-सदाचारहित-यम-नियम-नीतय स्स्वीकृत-निगमागम-रीतय॒परिवीत-वासना-भीतय॒कृत-साधु-समाज प्रीतय॒कैलाश-कमनीय-कीर्तयस्तेजस्विताःस्फूर्ति-मय मूर्तयो भगवद्भक्ता॒कल्याणानुरक्ता-

---

† अनभ्यासेन वेदानाम् आचारस्य च वर्जनात्, आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रा-न्जिघांसति। मनुः। कटुतमेति सम्बोधनम्।

शिवसंसक्ताः विषम-विषय-विरक्ताऽप्रसिद्धाः सिद्धास्सुकृत-सन्नद्धा स्सात्विक-प्रकृतयो विस्मृतविकृतय स्संस्मरणीय-सुकृतय श्शान्ताकृतयोऽङ्गीकृत-सौजन्या मनीषि मूर्धन्या-धन्या-मान्या अविवेकान्ध-शून्या श्शास्त्रेष्वप्रतिहत-गतयो रचनारतय स्संशयेष्वविकल्पमतयो विश्व-विख्याता यशोऽवदाता स्सकलकला-कलिता स्स्वधर्मोद्धारेऽस्खलिता योगयुक्ता स्सम्मोह-मुक्ता-स्संसार सुव्यक्ताऽपाण्डित्यप्रशस्ता विद्याभ्यस्ताः सगुणगरिमाग्रस्ताऽपाठनेऽभ्यस्ता स्सुकृत-वृतिषु सिद्ध-हस्ता अबोभूयिषत ।

तैनैव च भारतं पुरा सर्वथा भारती-विभारतं वाचस्पति-विभूषित-सुर-पुर-विभा-समानं वि-भासमान मासीत् ।

तेषामेव शिक्षित-सार्थानां बुद्धि-विवेक-विमुग्धाः स्निग्धा वैदेशिका अपि शिष्यतामापद्येरन् ।

साम्प्रतिका स्सभ्यतासंस्तुता-शिक्षिता नव-नव विन्यास-विलास-विमोहितान्तःकरणा, श्शास्त्रीयविषयेषु विशय (१) शरणाऽपाश्चात्य-सभ्यता-श्रृंखला–निगड़ितचरणा लोचन-धृत-विवेकावरणा स्सर्पा इव पवन-सेवन-निरता म्लेच्छा इव वर्णाश्रमधर्म-विरताऽकिंशुका इव नीरसताश्रिताः अस्पृश्या इव अनधिकृत-देवप्रतिमा दर्शकताऽकाका इव कटु-रटन-पटवऽकौशिका इव दोषैकप्रिय-दृश्याऽकोकिला इव परभृता, मद्य-मत्ता इवानर्गलवचनै स्तिरस्कृत-शास्त्र-मताः शुका इव परवचोऽनुसारिणो वका इव कौटिल्य-परायणा स्स्वधर्मविन्मर्शवित्कर्म कुशला एव निभाल्यन्ते ।

अहो ! अल्पीयस्येव काले कियान् परीवर्तऽप्रावर्तिष्ट ! सत्यं क्षण-क्षण विलक्षणोऽयं समयः !!

यद्यपि परायत्तेऽस्मिन् भारतवर्षे साम्प्रतं बहवो विश्वविद्यालयामहा-विद्यालयाश्च संस्कृताङ्ल-हिन्दी-भाषा प्रसाराय-बद्धपरिकरा अखिलदयी भवन्ति । किन्त्वदसीय शिक्षादीक्षितेषु कियन्तो वस्तुतस्समुचितोच्चशिक्षां समासाद्य मानव-जीवन-निर्वाहे प्रभवः प्रभवन्ति ?

एवम्विधां पूर्णता-वियुक्तां तत्व-सत्व-विमुक्तां-निस्सारताप्रयुक्तामपि धियां जीविकार्थमश्नुवाना विद्यार्थि-सार्थाविहाय केवलां भृतेरनुसृतिं न हि कुत्रचनाऽपि विषयेऽधिकारप्रेप्सा-क्षमा वोभूयन्ते ! ।

(१) विशयः—संशयः ।

वस्तुतो हि परीक्षा-प्रवाह-दीक्षित-शिक्षा-पद्धति-प्रसार-समुद्यता विश्व-विद्यालयादय स्सेवक-सृष्टि-समर्थानि यन्त्राण्येव सन्ति। यानि वास्तविक-शिक्षां (यामधलब्ध्यमनुष्याः साक्षान्मनुष्यतामयुः) प्रदातुं नितान्तमप-र्याप्तान्यपि शासन-सेवक-सृष्टौ परं पाटवं चञ्चुरति। येन तथा पम्फुल्यते सेवक-संख्या-भूयिष्ठता, यथा किलाधिक्य-सीमा बहिष्कृतान् लोचन-गोचरीचरीकरी-त्यधिकारिवर्गः।

जीवन-निर्वाह-समस्या तु शनै शनै जटिलत्वमेव वावहन्ती चतुराणा-मपि चेतश्चिरं चाकचक्य-चमत्कृतं चर्कर्ति ?। का गणना भृति-मात्रमेव जीवन-साधनं मन्यमानानामाधुनिक शिक्षादीक्षितानाम् !

तत्त्व-पर्यालोचनेन लोचनेन विवेचने तु पाश्चात्यशिक्षा-प्रसार एवैक-मात्रं कारणमभिमुखमररीति-एवं विध-दुर्दशा-ग्रासग्रसने। तथा हि पाश्चात्य-संस्कृति-सेवितास्ते भारतीयरीति-नीती विसास्मर्यमाणाः सांसारिककार्य-क्षेत्रेऽविवेकिनो निरुत्साहाश्च बोभुवति तेन च परकीयभाषावलम्बिनां तेषां चेतसि न जाग्रति स्वावलम्बभावा ✕ प्रत्युत भृति-शृङ्खला-निगडित-मानसास्ते पराश्रयणमेव स्वसमुन्नतिं मन्वते। हन्त! पराकाष्ठा पापानाम्। भारतीया निज-संस्कृतौ न क्षणमप्यक्षि निक्षिपन्ति। पाश्चात्य शिक्षा-पाश-ग्रस्तो ✕ कण्ठस्थी-कृत शेक्सपीअर- वर्ड्सवर्थ-ग्रन्था ✕ कालिदास भवभूति-भारवि-श्रीहर्ष बाण-दण्डि-त्रिविक्रमादीन् नाम्नापि न परिचिन्वन्ति। उच्यते च भारतीयभाषासु समुन्नतोच्च-शिक्षा-समुचिता न काऽपि वर्वर्ति। किमतः परं दौर्भाग्यम्! किन्तु तथाऽपि क्षते क्षारनिक्षेपणमिवेदम्, यत् स्वाहाकृतसर्वस्वा मातुः स्त्रियो-वाऽलङ्कारान् बन्धकीकृत्य प्राप्तपदवीका अपि जीवन-जीवातु-भूतांभृति-विभू-तिमप्राप्य इतस्ततः आहिण्डमाना ✕ परामशान्तिमधिगच्छन्ति। पाश्चात्य शिक्षाप्रणाली-पाश-पतिता संस्कृतशिक्षाऽपि परीक्षा-परवशा तामेव दुर्दशां प्रापत्। तद्विद्या अपि शनै शनै स्तदेव दुःखं प्राप्नुवन्ति।

यतो हि न साम्प्रतं विद्या-शिक्षणं संस्कृतविद्यालयेषु दरीदृश्यते, अपि शब्दशिक्षणमेव। तेन च न वास्तविकविवेकाधिगमः एवं च विद्यार्थिनः कथमिव कृतविद्यतां जाहयेंतु ?, इति निश्चप्रचं मतं सुमनसां सुमनसाम्।

यथा हि मम सूक्तिशतके—

साम्प्रतिकी शिक्षेयं जनयतु किमिव जनेषु सद्विबोधम्
नाम्नाऽर्कोऽपि तरुः किं भुवनं किञ्चित् प्रकाशितुमर्हः॥
आचार्याणामधुना डिग्रिरपि सफला भवेद्भृतिप्राप्तौ।

चातक-चप चतुरस्य मलिन-निपान जलेऽपि लालसा हन्त ॥
अतिशय वेतन लाभो जनयति तेषां हि गौरवं चरमम् ॥
हन्त ! कनक-पञ्जरकं सिंहः संमान-कारणं मनुते ॥"

भृति—प्रेप्सां परीक्षाऽभ्योद्दिश्यैवाध्ययनेन क्व सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रताध्यापकानां दरीदृश्यताम् । साम्प्रतमेकस्मिन्नेव विषये यदा न पारदृश्वानो भवन्ति अध्येतार स्तदा क्व चर्चा सर्वशास्त्रज्ञानस्य ? हेतुरत्र शिक्षण-पद्धतिरेवादि लक्ष्यी भवति । पुरैकस्मिन्नेव गुरुकुले सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रतां समधिगम्य यथेच्छं जीविका निर्वाहे प्रभुत्वं प्रपेदिरे ।

विद्याशब्दविवेचने विद्धातुप्रसङ्गात् प्रथमं विद्सत्तायामित्येव अरी गृह्यते, अतश्च यस्यां अस्तित्व-मीमांसा ' सैव विद्या । इति विमर्श स्तेन ' ब्रह्म-सत्यं जगन्मिथ्या ' इत्यादि—शास्त्र प्रतीतौ ब्रह्मजगतोरस्तित्व विचारो विद्या-पदेन संस्मर्यते । एनामेव विद्वांस आन्वीक्षिकीमुदीरयां चक्रिरे । यथा हि—

' आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यात् '

किन्त्वेषां महता परिश्रम-बलेनाप्यलौकिकं सालहित्वं विवेचकत्वं च धावद्भिर्महापुरुषैरेवाधिगम्यते ।

पुनश्च—विद्लृ लम्भे इत्यस्य समुपस्थितौ प्रेम्णा सज्जनान् दुर्जनांश्च वशीकृत्योपार्जनं स्वीक्रियते । दण्डनीतिनाम्नेयमुररी कृता बुद्धौ । एवम्भेद-चतुष्टयेन मूर्खानपि विद्रावयन्तिस्म भारतीया विद्वांसः । तथाहि चतु-र्विधां विद्यां प्रपद्य गुरुकुल एव सकलकलाकुशलतां कुन्दलयन्त स्ततो न्यवीवृतन प्राचकटंश्च लोके निज-विद्या-बुद्धि-वैभवम् ।

किन्तु न जाने सा प्राचीना प्रगतिरेव क्व गता ? सम्प्रति तु विद्यालयेषु न कतमोऽपि भेदोऽधिक्रियते विद्यार्थिभि विद्यायाः प्रत्यत दुर्व्यसनादिरेव ।

एवं नाम-शेषतामुपसेदिवांसः शिक्षिताः सुधियां शान्तेऽपि स्वान्ते महत् खेदं मेदुरयन्त—कस्य न शिक्षामर्मज्ञस्य मनसि व्यथामुत्पादयेयुः ? कस्य न वा सहृदयस्य हृदये वेपथुं प्रथयेयुः ?

अतो नात्रेदमसाम्प्रतं यत् परीक्षापिशाचिनी दूरी करणीया । पुनश्च प्राक्तालिकी पद्धतिरनुसरणीया, इति व्यवसितविनिवेदनीयो नाटकीयस्य वस्तुनः सूत्रधार इव पूर्वरङ्गप्रसङ्गं विधाय निवर्तये ।

तस्य कारणतां निर्वक्ति।

चतुर्दशलोकप्राप्तिनिमित्तं तत्॥ १२४॥

तत् पुण्य-पापात्मकं द्वन्द्वं चतुर्दश च ते लोकाः चतुर्दशलोकाः तेषां प्राप्तिरधिगतिः तस्या निमित्तं कारणमिति सूत्रार्थः।

चतुर्दशानां भुवनानां चतुर्दशलोकास्तदवान्तरलोकाश्च सुखदुःखभोगमया एव सन्ति। भूलोकान्तर्गतपितृलोक प्रभृतयो य उपरितनाः षड् लोकाः सन्ति ते हि दैवसुखमयाः कथ्यन्ते। अधःस्थिताश्च सप्तलोका आसुरसुखमया अभिधीयन्ते। वस्तुत इमे लोकाः सर्वेऽपि सुखभोगार्थैव विद्यन्ते। केवलं तेषु सुखभोगस्य तारतम्यमेव गण्यते। मृत्युलोक एवैकः सुखदुःखोभयपरिपूर्णोऽस्ति। यतोहि कर्मभूमिशब्देनायमेव लोको गीयते गतागतचक्रस्य केन्द्रत्वेनापि अयमेव लोको महर्षिभिर्निरूपितोऽस्ति।

प्रेतलोको नरकलोकस्तदन्तर्गताश्चान्ये लोकाः सर्वेऽपि दुःखभोगस्थानतयोच्यन्ते। इत्थञ्च पुण्यपापयोरेव चतुर्दशानामपि लोकानां प्राप्तिकारणत्वमामनन्ति। ये हि दैवसुखभोगिनो जीवाः पुण्यात्मानः सन्ति ते देवलोकं व्रजन्ति। ये चासुरसुखभोगिनो जीवास्तेऽधोगेषु असुरलोकेषु गच्छन्ति, ये च केवलं पापपरिणाम-दुःखभोगिनः सन्ति ते च नरकादि-तिर्य्यग्-लोकेषु परिभ्रमन्ति। ये च कर्मसञ्चयार्थमधिकमवसरं लभन्ते, पुण्यं पापञ्चोभयमपि भोक्तुमधिकारिणो भवन्ति ते हि मृत्युलोके जन्मासादयन्ति॥ १२४॥

अन्यदप्याह—

जात्यायुर्भोगहेतुः॥ १२५॥

तद्धि पुण्यपापात्मकं कर्म जातिश्चायुश्च भोगश्चेति ते त्रयस्तथोक्तास्तेषां हेतुः कारणं भवतीति सूत्रार्थः।

यथा चतुर्दश-भुवनप्राप्तिकारणं पुण्यपापात्मक-श्रेणिद्वयविभक्तं कर्म विद्यते तथैव जात्यायुर्भोगहेतुतयापि तदेवोच्यते। प्राक्तने हि प्रकरणे साधु निरूपितमस्ति यत् प्रारब्धसंस्कारेणैव जात्यायुर्भोगोपलब्धिर्भवतीति। जात्यायुर्भोगाधिकारेणैव पिण्डस्योत्पत्तिस्थितिप्रलया भवन्ति। अतश्च शुभाशुभभोगमूलकं पुण्यपापात्मकं कर्म पिण्डकारणरूपस्य जात्यायुर्भोगस्यापि कारणतामाव्रजति॥ १२५॥

अन्यच्च—

चित्ताकाशकारणञ्च ॥ १२६ ॥

तदेव पुण्यपापात्मकं कर्म चित्ताकाशस्य जीवान्तःकरणावच्छिन्नाकाशस्य च पुनः कारणं हेतुरुच्यते इति सूत्रार्थः ।

त्रयो हि भेदा आकाशस्य निर्दिष्टाः, चित्ताकाशश्चिदाकाशो महाकाशश्चेति । जीवानां शरीरावच्छिन्नाकाशो हि चित्ताकाश उच्यते । समष्टिब्रह्माण्डाकाशश्चिदाकाशः कथ्यते । अनन्तकोटि-ब्रह्माण्ड-व्यापकाकाश एव महाकाशोऽभिधीयते । इह हि आकाश-शब्देन प्रथमतत्त्वरूपिण आकाशस्य न काऽपि सम्बन्धो ज्ञेयः । अयं हि देशात्मकोऽन्य एवाकाशो ज्ञेयः । यो हि संस्कारधारकेण कर्माशयेन सम्बध्नाति । चित्ताकाशचिदाकाशयोः पार्थक्यं वेत्तुमिदमिह ज्ञातव्यं विद्यते यत्, यदा हि एको मनुष्यः स्वीयां मननशक्तिं स्वशरीरावधिमेव नियमयति तदा तस्या मननशक्ते र्गतिः केवलं चित्ताकाशं यावदेव नियमिता तिष्ठति । यदा हि स मानवः साधको भूत्वा मनुष्यान्तरपिण्डान्तःकरणं संयमविषयीकृत्य किमपि कार्य्यमारभते । आहोस्वित् भक्तो भूत्वा स्वहृदयेशस्येष्टदेवस्य लोकावधिं स्वभावनाशक्तिं प्रापय्य तत्रैव स्वेष्टदेव-चरणकमलयोः किञ्चिन्निवेदयितुमिच्छति, अथवा योगी भूत्वा चतुर्दशभुवनान्यन्वेष्टुमिच्छति चेत्तदैव तस्य मानसिकी क्रिया चिदाकाशे कार्य्यं सम्पादयतीति विभावनीयम् । इदमेव चित्ताकाशचिदाकाशयोः रहस्यं विद्यते ।

महाकाशस्तु महाकालवदनादिरनन्तो विभुश्चोच्यते । एषामेवाकाशानां त्रयाणां पार्थक्यरहस्यमजानानाः केचन मतावलम्बिनो बह्वीषु भ्रमधारणासु पतन्ति । तथा हि—तेषां भ्रमविलासा एवं विज्ञेयाः—स्थूलशरीरवत् सूक्ष्मशरीरमपि नश्वरमस्तीति । मनुष्यो हि पुनरण्डजादि-निम्नयोनिषु नैव गन्तुमर्हतीति । इत्येवंभूतानां भ्रमधारणानां समाहित्यै चित्ताकाशचिदाकाशयो रहस्यं सुस्पष्टतया विज्ञेयमस्ति । तथा हि—एकं पिण्डं यावत्तिष्ठति तावत्तस्य चित्ताकाशोऽपि स्थिरतयैव तिष्ठति । एकं ब्रह्माण्डं च यावत्तिष्ठति तावत् चिदाकाशोऽपि स्थिरतयैव विराजते । ब्रह्माण्डप्रलये सति केवलं महाकाश एव एकाकी तिष्ठति । यथा महाकालात्मकः शिवः सर्वमपि तत्त्वं स्वस्मिन्नेव प्रविलापयति । तथैव महाकाशात्मिका शिवापि सर्वमपि तत्त्वं स्वस्मिन्नेव प्रविलापयति ।

प्राणिपिण्डनाश एव मृत्युशब्देनोच्यते । तदनन्तरं जात्यायुर्भोगात्मकानां फलानामुपभोगेन तत्समाप्तौ सत्यां यदा पुनरन्येषां जात्यायुर्भोगानामुत्पादकाल आयाति । तदा जीर्णवस्त्रपरित्यागं यथा स्यात्तथा जीवः स्वपिण्डं परिजहाति । तदैव नवीनजात्यायुर्भोगोपयोगिनः संस्काराः पुनश्चिदाकाशतश्चित्ताकाशे समायान्ति । यथा—तैलं जलाशयान्तस्तलप्रक्षिप्तमपि तदुपरितनस्तरमेव व्याप्नोति तथैव चिदाकाशरूपाधस्तलाधिरोहिणोऽपि नवीनाः संस्कारराशयश्चित्ताकाशमभिव्याप्य नवं जात्यायुर्भोगोपभोगं जनयितुं नूतनं मानवपिण्डं, सहज-

पिण्डं देवपिण्डं वा प्रापयन्ति। अतश्च नवीनाकृष्यमाण-संस्कारानुरूपं सूक्ष्मशरीरेऽवश्यं किमपि परिवर्तनं भवति। किन्तु यथा हि स्थूलशरीररूपिणः पिण्डस्य विनाशो भवति, न तथा सूक्ष्मशरीरस्येति नितरां स्मरणीयम्।

सत्येवं कर्मसंस्कारवैचित्र्ये सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशो भवतीति मतं प्रमादमूलकमेव न तत्र तथ्यगन्धोऽप्यस्ति। अन्यतश्च जात्यायुर्भोगोपयोगिनो नवीनाः संस्कारराशयो यदा चिदाकाशतश्चित्ताकाशे समाकृष्यन्ते। तेषां तत्र समाकर्षणमपि जीवानां केनापि प्रबलसंस्कारेणैव क्रियते। तत्र चिदाकाशे च सर्वश्रेणिगा अपि संस्कारा निवसन्ति। तदा पूर्णावयवस्य प्रबलस्य च संस्कारस्योत्पादने दक्षो मानवो महात्मना भरतेन तुल्यं मृगरूपं धृत्वा जन्मैकस्य कृते मृगपिण्डं धर्तुमवश्यं समर्थो भवितुमर्हतीत्यत्र कः सन्देहावसरः। ईदृशी हि अवनतिः क्षणिकैव भवति न स्थिरेत्यपि न विस्मरणीयम्। अस्य सूत्रस्येदमेव संक्षिप्तं तात्पर्यं विद्यते यत् पुण्यपापपरिणामदाः शुभाशुभसंस्काराः चित्ताकाशस्य नवीनत्वं सर्वदैव कुर्वन्तः सन्तीति ॥ १२६ ॥

प्रसङ्गतो मनुष्येतरयोनौ तदभावं दर्शयति—

नान्ये तदभावात् ॥ १२७ ॥

तस्य स्वातन्त्र्यस्य अभावात् अन्ये मनुष्येतरयोनिगा जीवा न पुण्यपापात्मककर्मसञ्चयनशक्तिमन्तो भवन्तीति सूत्रार्थः।

मनुष्यतोऽधोगास्विद्भिज्जस्वेदजादियोनिषु जीवानां कथं पारतन्त्र्यम्, कथञ्च तत्र पञ्चानां कोषाणां पूर्णताया अभावात् शक्तेरभाव इत्यादि वर्णितं पूर्वमेव। यदा हि मनुष्याधःस्थितयोनयोऽपूर्णावयवाः सन्ति, तासु च पूर्णावयवताया अभावात् शक्तेरप्यपूर्णता विद्यते। अतश्च पूर्णशक्तिशालिन्या मनुष्ययोन्या अधिकारस्तत्र योनिषु लब्धसत्ताक एव न भवितुमर्हति।

यस्मै पदाधिकारार्पणं भवति तस्मै तत्पदोत्तरदायित्वमपि समर्प्यत एव। यत्र पदाधिकारो नास्ति तत्र पदोत्तरदायित्वमपि नास्ति। पूर्णावयेषु मानवेषु देवताप्रभृतिषु च धर्मेणोर्ध्वगतिरधर्मेणाधोगतिश्च भवति। अर्थतः पुण्येन सुखोपलब्धेः पापेन दुःखप्राप्तेश्च दायित्वं तिष्ठति। परन्तु उद्भिज्जादिचतुर्विधभूतसंघेषु पराधीनताया असम्पूर्णतायाश्च सत्त्वात् तत्र तद्विधोत्तरदायित्वशक्तेरभावात् तत्र पुण्यपापसम्बन्धोऽपि न तिष्ठति। तद्योनिगा जीवाः स्वकर्मणां नोत्तरदायिनो भवन्ति। यतो हि ते कर्मकरणेऽस्वतन्त्राः सन्ति।

यदि कश्चन जिज्ञासुरेवमाशङ्केत यत् चतुर्विधेष्वपि भूतसंघेषु चित्ताकाशस्य कोऽपि सम्बन्धोऽस्ति न वा? अस्ति चेत्कथन्न तत्र सदसत्संस्कारसंग्रहः?

यदि च तेषु न संस्कारसंग्रहस्तदा कथं तेषां जीवत्वसिद्धिः सम्भवति ? यदि च तेषु जीवत्वन्नास्ति तदा कथं योगिगणाः संयमद्वारया तेषु स्वेच्छासञ्चालनं कुर्वन्ति ? कथं वा पशूनां महात्मगणसान्निध्ये स्वसहज-वैरत्याग-सम्भवः ? इत्यादिशङ्कोद्रेके समाधानमाह—चतुर्विधेषु भूतसंघेषु चित्ताकाशविकाशस्त्ववश्यमस्ति । यतो हि यत्र चिज्जडग्रन्थिबन्धो जायते तत्राकाशविच्छेदस्तु भवत्येव । चिज्जडग्रन्थिबन्धादेव तु चित्ताकाश-विकाशो जायते । परन्तु तेषां जीवानामपूर्णतया तत्र चित्ताकाशशक्तेरप्यपूर्णतैव तिष्ठति । अत एव ते स्मृत्यादिक्षणिक-संस्कारानेव केवलं धारयितुं समर्था भवन्ति । पुण्यपापात्मककर्मसंग्राहकान् अदृष्टफलोत्पादकांश्च संस्कारान् संग्रहीतुं ते जीवाः सर्वथा असमर्था एव भवन्ति । ते केवलं सहजकर्मणां स्वाभाविक संस्काराणाञ्चाधीनाः सन्तः क्रमाभ्युदयमेवासादयन्ति । अत एव तेषां पिण्डमपि सहजापिण्डशब्देनैवाख्यायते ॥ १२७ ॥

प्रसङ्गसङ्गतिसङ्गतान् कोषान्निर्दिशति—

कोषाः पञ्च ॥ १२८ ॥

कोषा आवरणानि जीवानामिति शेषः पञ्च पञ्चसंख्यका भवन्तीति सूत्रार्थः ।

पञ्चानां कोषाणामवलम्बनेनैव जीवाः कर्म कुर्वन्ति । पञ्चानां कोषाणां सम्बन्धेनैव जीवानां जीवत्वम्, पञ्चान्तःकोषाणां पूर्णतयैव जीवानां पूर्णत्वमप्युच्यते । अतश्च पञ्चानां कोषाणामुल्लेखः क्रियते । स्मृतिशास्त्रेष्वपि पञ्चकोषविषये वर्णनमुपलभ्यते ।

एतदेवास्ति वेदेषु वर्णितञ्च क्वचित् क्वचित् ।
पञ्चकोषाभिधानेन देवा ! आवरणं ननु ॥
पञ्चभ्यः स्थूलभूतेभ्यः कोषो ह्यन्नमयो भवेत् ।
कोषादन्नमयादेव स्थूलमुत्पद्यते वपुः ॥
केवलोऽन्नमयः कोषः पतेन्मृत्युक्षणे सुराः ! ।
कोषस्यान्नमयस्यैव निरीक्ष्य परिवर्त्तनम् ॥
अज्ञास्तं जीववर्गस्य मृत्युमाहुर्विनाशकम् ।
मिलिताः पञ्चप्राणा मे सूक्ष्मशक्तिस्वरूपिणः ॥
पञ्चकर्मेन्द्रियैः सार्द्धं कोषः प्राणमयो भवेत् ।
असावेव सुपर्वाणः कोषः प्राणमयो महान् ॥
युष्माकं खलु लोकस्य सम्बन्धं मृत्युलोकतः ।
अवस्थापयते नूनं द्वयोर्हि स्थूलसूक्ष्मयोः ॥

मिलित्वा मनसा सार्द्धं पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्यहो।
नाम्ना मनोमयं कोषं जनयन्तेतरां सुराः॥
स्याद्विज्ञानमयः कोषो बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियैः समम्।
देवाः! मनोमयः कोषः कोषः प्राणमयस्तथा॥
विज्ञानमयकोषोऽपि सम्भूयैतत्त्रयं सह।
शरीरं प्राणिनां सूक्ष्मं समुत्पादयतेतराम्॥
शरीरं सूक्ष्ममेवाहो दशामत्यातिवाहिकीम्।
अखिलोकान्तरं सर्वं शक्नुयाद्भ्रमितुं सुराः॥
कारणाख्यवपुर्भूताऽविद्यायां नन्ववस्थितः।
प्रियमोदप्रमोदैर्हि भावैरेभिः समन्वितः॥
आत्मस्वरूपावरको देवाः! मलिनसत्त्वकः।
नाम्नाऽऽनन्दमयः कोषः कथ्यते वेदपारगैः॥१२८॥

चतुर्विधभूतसंघेषु परस्परसम्बन्धं परिचाययति—

अन्नमयप्राणमयौ स्वेदजे तस्मादुद्भिज्जजननार्हत्वम्॥ १२९॥

अन्नानां प्राचुर्य्यम् अन्नमयः प्राणानां प्राचुर्य्यम् प्राणमयः। अन्नमयश्च प्राणमयश्चेति तौ तथोक्तौ कोषौ स्वेदाज्जायत इति स्वेदजो जीवः, तस्मिन् विकशिताविति शेषः। तस्माद्धेतोः उद्भिदो जननमुत्पादनम् तस्य अर्हत्वम् योग्यता स्वेदजेऽस्तीति सूत्रार्थः।

उद्भिज्जश्रेणिगजीवेषु यद्यपि पञ्चापि कोषाः सन्ति। यतो हि विना पञ्चकोशसत्ताम् जीवत्वमेव न सिध्यति। किन्तु तत्र केवलमन्नमयकोषस्यैव स्फुटं विकाशो विद्यतेऽन्ये च कोशास्तत्र गौणतया विलीना एव तिष्ठन्ति। तथैव स्वेदजेऽपि जीवे अन्नमयप्राणमययोः कोशयोर्विकाशस्तिष्ठति। अवशिष्टास्तु त्रयः कोषा अनुद्बुद्धा एव तिष्ठन्ति। पूर्वमेव वर्णनमस्य विस्तराद्विहितं विद्यते।

स्वेदजेऽन्नयमयकोषस्यापि पूर्णतया विकाशादेव तत्रोद्भिज्जत्वस्यापि कुत्रचिल्लक्षणं दृष्टिगोचरीभवति। कदाचित् कश्चित्स्वेदजो जीव एवमवलोक्यते यस्यार्धाङ्गे उद्भिज्जत्वमर्धाङ्गे स्वेदजत्वं विराजत इति। वस्तुतस्तु तत्र जीवद्वयमेव तिष्ठति। उद्भिज्जेऽपि जीवे उद्भिज्जीवस्योत्पत्तिः क्वचन दृश्यते परद्रुमप्रभृतिषु। तत्कथमिति प्रश्ने समाधत्ते—परद्रुमो हि एकोऽपरः स्वतन्त्र उद्भिज्जीवो विद्यते। यश्च पक्षिभ्रमरादिभिर्बीजात्मना समानीतो कोटरादिषु पतितो मृज्जलसम्पर्कमासाद्याङ्कुरतो वर्द्धते। न तु स तत एव वृक्षादुत्पद्यते। तस्य तु बीजान्तरादेवोत्पत्तिर्भवति। स्वेदजेऽपि यल्लक्षणद्वयमुपलभ्यते तत्र

स्वातन्त्र्येण जीवद्वयमेवास्तीति योगदृष्टिद्रष्टृणोऽयं विषयः । कुत्रचन सूक्ष्मयन्त्रसाहाय्येनापि द्रष्टुमपार्य्यत एव ॥ १२६ ॥

अन्यच्च

त्रयोऽण्डजे तस्मात्ततः स्वेदजोद्भिज्जौ ॥ १३० ॥

अण्डाज्जात इति अण्डजः पक्ष्यादिस्तत्र त्रयोऽन्नमयप्राणमयमनोमयाः प्रस्फुटा भवन्ति । तस्मादेव कारणात् ततोऽण्डजात् स्वेदाज्जायत इति स्वेदजः । उद् ऊर्ध्वं भेदनं भिद् ततो जायत इति उद्भिज्जः स्वेदजश्चोद्भिज्जश्चेति तौ तथोक्तौ उत्पत्तिमर्हत इति सूत्रार्थः ।

अण्डजश्रेणिगेषु जीवेषु अन्नमय-प्राणमय-मनोमयानां त्रयाणामपि कोषाणां विकाशस्तिष्ठति । अवशिष्टौ द्वौ तु गौणतया तिरोहितौ तिष्ठत इति विस्तरेण निरूपितमन्यत्र । इत्यत एवाण्डजजीव-शरीरेषु क्वचनोद्भिज्जस्वेदजौ जीवौ कदाचित्समुत्पन्नौ दृष्टिगोचरी भवतः । यदा हि उत्तरोत्तरसमुन्नतिप्रदानां त्रयाणामपि कोषाणां यस्मिन्देहे पूर्णत्वं विद्यते तत्र प्राक्तनयोरुभयोः कोशयो र्विकाशशालिनो र्जीवयोरुत्पत्ति र्युक्तिसङ्गतैव विद्यते ।

यदि कश्चिच्छङ्केत यत् स्वेदजा जीवाः प्रायो दर्शनेन्द्रियागोचरा एव भवन्तीति तेषां तत्र विद्यमानतायां सत्यामपि अप्रत्यक्षत्वं सम्भाव्यते । परन्तु उद्भिज्जश्रेणिगा जीवास्तु दृष्टिगोचरा अपि भवन्ति । अतस्तेषां तत्राल्पकाये क्षुद्रेऽण्डजे जीवे कथमुत्पत्तिसम्भव इति ? तत्रोत्तरयति—उद्भिज्जा अपि बहवो जीवा ईदृशाः सन्ति ये आपाततो नैव दृष्टिगोचरी भवन्ति । यथा हि यत्र प्रदेशे मलोद्गमो भवति तत्र प्रथमं किमपि नैव दृश्यते, परन्तु तत्र निम्नश्रेणिग उद्भिज्जो जीवः समुत्पन्नस्तिष्ठत्येवेति निर्विवादसिद्धम् । यतो हि कियता कालेनैव तत्रोद्भिज्जीवाः प्रत्यक्षीभवन्ति । तद्वदेव बहवो निम्नश्रेणिगा उद्भिज्जा जीवा अतिसूक्ष्मा भवन्ति । येऽन्यदेहेऽपि समुत्पत्तुमर्हन्ति । अतश्चाण्डजे काये उद्भिज्जस्वेदजयोर्जीवयोः समुत्पत्तौ न कोऽपि युक्तिविरोधः शङ्कनीयः ॥ १३० ॥

अन्यदप्याह—

चत्वारो जरायुजे ततोऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः ॥ १३१ ॥

जरायुजे जीवे चत्वारोऽपि अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयाः कोशा विकशितास्तिष्ठन्ति । ततस्तस्माद्धेतोस्तत्राण्डजश्च स्वेदजश्चोद्भिज्जश्चेति तथोक्तास्त्रयोऽपि जीवाः समुत्पादमासादयन्तीति सूत्रार्थः ।

जरायुजश्रेणिगेषु जीवेषु अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानां चतुर्णामपि कोशानां पूर्णो विकाशस्तिष्ठति । आनन्दमयकोशस्तु गौणतया तिरोहित

एव तिष्ठतीति वर्णितं प्रागेव । इह चान्येषामुत्तरोत्तरमुन्नतानां चतुर्णां कोषाणां विकाशाद्धेतो र्जरायुजश्रेणिगे जीवदेहे स्वेदजोद्भिज्जाण्डजानां त्रिविधानां जीवानामाश्रयो न युक्तिविरुद्धो विभाति ॥ १३१ ॥

सम्प्रति मानवशरीरमधिकृत्य ब्रूते—

सर्वप्राणिप्रसवो मानवः पूर्णत्वात् ॥ १३२ ॥

मानवो मनुष्यकायः पूर्णत्वात् सर्वकोशविकाशपूर्णतया प्रसूते इति प्रसवः (कर्तरि अच् बाहुलकात्) सर्वेषां प्राणिनां प्रसव उत्पादक इति सूत्रार्थः ।

मनुष्यपिण्डं पूर्णं विद्यते सर्वशरीरश्रेष्ठमप्यस्ति । अतश्च तद्वैशिष्ट्य. वर्णयितुं प्रक्रमते । मनुष्यकायेऽन्ये सर्वेऽपि जीवाः स्वाश्रयमधिगन्तुमर्हन्ति । मनुष्यशरीरे बहिर्भागे दद्रुप्रभृति-रोगरूपेणोद्भिज्जानां जीवानामुत्पत्तिः । उपरि चर्मणि अन्तश्च रक्तप्रभृति-धातुषु बहूनां रोगप्रदानां रोगिणाञ्च स्वेदज-जीवानां समुत्पत्ति र्भवति । बहिर्लोमकूपेषु अन्तरपि मूत्रादिमलेषु चाण्ड-आदिजीवानां सृष्टिर्भवति । जरायुजानान्तु पूर्णापूर्णायाः सर्वस्या अपि सृष्टे र्मानवपिण्डन्तु निधानमेवास्तीत्यत्र किं वक्तव्यम् ।

दूषितेन मनसा मानवपिण्डाश्रयेण मलिनेभ्योऽपि मलिनतराणां सर्गाणां सम्भवः । संयतेन मनसा तु उन्नतेभ्योऽप्युन्नततराणां सृष्टिवर्गाणां सम्भवो विद्यते । पञ्चकोषपूर्णतया च ज्ञानानन्दयोः तूर्णोपलब्धिर्मानवपिण्डेष्वेव सम्भाव्यते । स्व-धारणायाः पूर्णतया मानवः पशुरपि भवितुमर्हति देवत्वमपि लब्धुं शक्नोतीत्यादय एव मानवपूर्णताया विशेषा विज्ञेयाः ॥ १३२ ॥

कोषपञ्चकपूर्णस्य मानवस्य वैशिष्ट्यान्तरमाह—

पिण्डेश्वरोऽसौ ॥ १३३ ॥

असौ मानवपिण्डाश्रितो जीवः पिण्डस्य ईश्वरः स्वामी कथ्यते ।

उद्भिज्जादि-सहजपिण्डाश्रिता जीवाः कदापि पिण्डेश्वरपदभाजो नैव भवितुमर्हन्ति । यतोहि तेऽसम्पूर्णा भवन्ति । तेषु क्रमशः एकैकशः कोषाणां विकाशो भवति । एतच्च पूर्वप्रकरणतः साधु प्रपञ्चितम् । यद्यपि तेषु पञ्चापि कोषा विद्यन्ते, जीवमात्रे कोषपञ्चकस्य सर्वेन्द्रियाणाञ्च सत्तायाः स्वीकृतेः । परन्तु पूर्वोक्तदिशा तेषु कोषतारतम्यस्य विकाशक्रमाङ्गीकारेणाऽसम्पूर्णताया अवश्यसत्त्वात् तेऽसम्पूर्णपिण्डाधिकारित्वेन स्व-स्वपिण्डेश्वरत्वं लब्धुं नैव शक्नुवन्ति । मानवपिण्डस्य सर्वथा पूर्णतया तदाश्रितो जीवोऽवश्यं स्वपिण्डेश्वरो भवितुमर्हति । विशेषतो मनुष्यत्वादेव देवत्वादिक्रमाश्रयन्ति । मनुष्य-

त्वोपलब्धित एव मोक्षाधिकारिणोऽपि भवन्तीति मनुष्यपिण्डाश्रितस्य जीवस्य स्वपिण्डेश्वरत्वेन न कापि विमतिः ॥ १३३ ॥

महिमान्तरमभिधत्ते—

अत ऐशीविकाशार्हत्वमस्य ॥ १३४ ॥

अतोऽस्मादेव कारणात् पूर्णावयवशालितयेत्यर्थः। अस्य मानवपिण्डस्य ऐश्या ईश्वरशक्ते विकाशस्यार्हत्वं योग्यतापि विद्यते इति सूत्रार्थः।

प्रथमं मानवपिण्डस्य वैशिष्ट्यमुक्त्वा तदनन्तरञ्च तस्याधिभौतिक-वैशिष्ट्यरूपं स्वपिण्डेश्वरत्वमभिधाय सम्प्रति आधिदैवीं विशेषतामाह—

मनुष्यकाये तपसा योगबलेन चैव नानाविधानां दैवीनामैशीनाञ्च शक्तीनां विकाशो भवितुमर्हति। परकायप्रवेश-दूरश्रवण-व्यवहितदर्शनप्रभृतिदैवशक्तीनाम् अणिमलघिममहिमादिकानामैशशक्तीनामपि तत्र विकाशो भवत्येव।

वस्तुतो हि मानवकायोऽआधिदैवाधिभौताध्यात्म सहजादि चतुष्टयात्मकश्रेणिगानामु सिद्धीनां विकाशस्थलं विद्यते। इहाणुरपि सन्देहो न विधेय एतदेवास्य पिण्डस्य विशेषत्वं विद्यते। उक्तञ्च पतञ्जलिनापि—योगसूत्रीयविभूतिपादे "जन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयः" ॥ १३४ ॥

अन्यच्च—

निःश्रेयसाधिगमश्च ॥ १३५ ॥

पुनरस्मादेव हेतोः पिण्डेश्वरतयेत्यर्थः। मनुष्यशरीरेणैव निःश्रेयसस्य मोक्षस्याधिगमः प्राप्तिर्भवतीति सूत्रार्थः।

अधुनाऽध्यात्मिक-विशेषतामाह-यन्मानवपिण्डत एव निःश्रेयसोपलब्धिर्भवतीति। मृत्युलोको हि कर्मभूमिर्विद्यते। चतुर्दशानां भुवनानां केन्द्रमप्यस्ति। अस्मिन्नेव मृत्युलोके जीवोऽमनुष्यत्वप्राप्तिपुरःसरं देवत्वोपलब्ध्या ऐशकर्मसाहाय्यमाश्रित्य क्रमशः त्रिमूर्तिपदाधिगत्या ब्रह्मभावमुपैति। आहोस्विज्जैवकर्मसाहाय्येन शुक्लगत्या सूर्य्यमण्डलभेदनपूर्वकं मुक्तिमेवाश्रयति। सहजगत्या तु मानवकायेऽपि जीवो मुक्तो भवतीति बहुविधं वैशिष्ट्यं मानवपिण्डस्य विद्यते ॥ १३५ ॥

इतरदपि महत्त्वमाख्याति—

लौकिक्यलौकिकी च शक्तिः ॥ १३६ ॥

तत्र मानवपिण्डे शक्तिः सामर्थ्यम् लौकिकी लोकसम्बन्धिनी अलौकिकी दिव्या चेति द्विधापि विद्यत इति सूत्रार्थः।

मानवपिण्डस्येदमेवापरं वैशिष्ट्यं विद्यते यदिह पिण्डे लौकिक्या अलौकिक्याश्चेति द्विविधाया अपि शक्तेर्विकाशो विद्यते। यद्यपि देवानामधिकारो मानवापेक्षयाऽधिकोऽस्ति तथापि इहत्यलौकिक केन्द्राश्रयेणैव ते लौकिकं किमपि कर्म कर्तुं समर्था भवन्ति। उदाहरणतोऽवसेयं यथा—

सूर्य्योदय-नियमाः ।

१—प्रति पौर्णिममुदेति ततो द्विस्त्रैरेव दिनैः सदस्यसेवामातनुते । सति विलम्बे निजपत्रा-(डाकघर) लयेऽन्विष्य कार्य्यालये पत्रप्रेषणमुचितम् ।

२—धनादेशपत्र (मनियार्डर) द्वारैव मुद्राप्रेषणं साधीयोऽन्यथा वी० पी० मध्ये ।=) षडाणकानां व्यर्थव्ययो भवति ।

३-प्राचीनग्राहकैः स्वग्राहकसंख्याऽवश्यं लेख्या । नूतनैश्च नूतनोऽहं ग्राहको भवितुमिच्छामीति लेख्यम् । निज-पूर्णस्थान-सङ्केतादिकं साधु सुस्पष्टाक्षरेणैव लेख्यम् । सूर्य्योदय-सदस्याश्च संक्षेपेण चतुर्विधाः सन्ति । १—संरक्षकाः प्रतिवर्षं ५) ददति, २—सहायकाः प्रतिवर्षं ३) ददति । ३—साधारणाश्च प्रतिवर्षं १) ददति । आचार्य्या महामण्डलीय-सदस्याश्च सूर्य्योदयस्य सम्मानित-सदस्या गण्यन्ते । तेऽपि, आर्य्यमहिला-पुस्तकालयाध्यक्षाश्च १) एकरूप्यकेणैव सहायकसदस्या भवितुमर्हन्ति ।

गीताजयन्तीमहोत्सवः ।

मार्गशीर्ष-शुक्लैकादश्यां वाराणस्यां अहल्यावाई घट्टे राजकीय-संस्कृत-विद्यालयाध्यापकानां श्रीमतां 'विद्यावारिधि' पण्डित श्रीहाराणचन्द्रभट्टाचार्य्याणां व्याकरणाचार्य्याणां सभापतित्वे श्रीगीताजयन्ती महोत्सवो महता समारोहेण सम्पन्नः । तत्र बहूनां काशीस्थानां विदुषां भाषणान्यभूवन् । तत्र सर्वप्रथमभाषणम् दर्शनकेशरिणां श्रीमतां श्रीगोपालशास्त्रिणां जातम् । यत्र गीतायाः प्रति-संस्कृतपाठशालमध्ययनाध्यापनादि व्यवस्था कर्तव्या, सम्प्रति जगति प्रवर्द्धमानस्यानीश्वरवादस्य निरोधे गीताध्ययनमेव सर्वश्रेष्ठं शस्त्रमित्यादि बहु ज्ञातव्यमुपदिष्टम् ।

ततश्च पं० रामावधशास्त्रिणां श्रीविशुद्धानन्दविद्यालयीय-प्रधानाध्यापकानां, श्रीवीरमणि उपाध्याय एम. ए. महोदयानां रणवीरसंस्कृतपाठशालाध्यक्षाणां, श्रीमतां स्वामि ब्रह्मानन्द सन्यासिवर्य्याणां, उपदेशकमहाविद्यालयाध्यापकानां श्रीसरयूप्रसादशास्त्रिणां, गीताकेन्द्रव्यवस्थापकानां श्रीस्वामिरामेश्वरानन्द परिव्राजकानां, श्रीराजेश्वरशास्त्रिप्रभृतीनां व्याख्यान्यभूवन् ।

अवसाने च सभापति-महोदयैः स्वीयपाण्डित्यपूर्णे व्याख्याने गीताया विश्वधर्मप्रकाशकत्वे सर्वैः वौद्धादिविधर्मिभिरपि समादरणे, सर्वथा तस्या उपयोगित्वे संस्कृतविद्वद्भिः विद्यार्थिभिश्च सम्प्रति समादरणीयतायां साधु विस्तृतं विवेचनं कृतम् । अन्ते च गीताजयन्तीमहोत्सवे विस्तरादिसाहाय्यं प्रदायकस्य इन्दौर—मैनेजरमहोदयप्रभृतिभ्यो धन्यवादप्रदानानन्तरम् सभा-विसर्जन ज़ातम् ।

श्रीधर्मनाथत्रिपाठी
दर्शनविद्यालय—लक्ष्मीकुण्ड ।

Reg. No. 1446 A

Printed by Baldeo Datt Thaker and Published by A. P. Dwivedi
at the Bharat Dharma Press, Benares